

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В РОМАНАХ

Роман
ІВАНІЧУК

Бо війна
війною...

Через перевал

CF FOLIO

Історія України в романах

Роман Іваничук

Бо війна – війною...
Через перевал (збірник)

«Фолио»

2008

Іваничук Р. І.

Бо війна – війною... Через перевал (збірник) / Р. І. Іваничук — «Фолио», 2008 — (Історія України в романах)

До книги сучасного українського письменника, лауреата премії ім. А. Головка і Національної премії України ім. Т. Шевченка Романа Іваничука включено романи «Бо війна — війною...» та «Через перевал». Роман «Бо війна — війною...» — це розповідь про складний життєвий шлях галичанина, якому довелося пройти через Першу світову війну, еміграцію, повернення на Україну і репресії 1930-х років. «Через перевал» — химерний роман, який написаний, як зізнавався сам автор, у незвичній для нього формі. Шлях Майстра — головного персонажа роману — багато в чому нагадує шлях самого автора. Але при цьому Майстер присутній як у минулому, у часи Хмельницького та Дорошенка, так і у нинішньому часі.

Содержание

Бо війна – війною...	5
Розділ перший	5
Із записок Івана Шинкарука	10
З листів Михайла Шинкарука	17
Розділ другий	25
Із книжки Михайла Шинкарука	26
З розповіді Івана Шинкарука	31
Розділ третій	40
Із щоденника Михайла Шинкарука	40
Із щоденника...	46
Перша картина за розповіддю Григорія Шепетюка	51
Розділ четвертий	57
Із книжки Михайла Шинкарука	58
Друга картина за розповіддю Григорія Шепетюка	60
Похорон Франка	65
Кінець ознакомительного фрагмента.	66

Роман Іваничук

Бо війна – війною...

Через перевал (збірник)

Бо війна – війною...

Роман

*Одчиняйте двері —
Наречена йде!..
Одчинились двері —
Всі шляхи в крові!*

Павло Тичина

*Бо війна – війною, вісьта-війо!
В тім є Божя сила, гатьта-війо!
Як не заб'є тебе гостра куля,
То копитом, замість кулі, вб'є кобила...*

Левко Лепкий

Розділ перший

Вертоліт стрімко піднявся в біле небо, описав над нами коло й ліг на курс понад ста-лево-мертвою гладінню озера Ямба-то, що великим овалом простяглося від нас на захід, зливаючись на обрії з бараницею жухлих шелюгів. Швидко віддалявся, зменшуючись до розмірів куріпки, кулика, комах, цяточки, а коли й цяточка зникла, я відчув, як починає добиратися до мене почуття осамотненості й жалюгідного каяття: навіщо мені, навченому й провченому, здалася ця романтика? Може, їм – моїм супутникам, що ось там вовтузяться над берегом озера, розпаковуючи намети, спальні мішки й продукти, такий допінг потрібен – стан відчуження від метушного світу; мені ж бо мого колишнього вимушеного й довготривалого перебування поза його межами мало б вистачити на все життя. Та ба... Колись я ридав чорними сльозами, як мене, ні в чому не повинного підлітка, приреченого на багатолітнє табірне поневіряння, вивозив із Галичини до Воркути арештантський ешелон, а нині розчулююся, зустрічаючись із неозорими просторами тундри, яку в ті гіркі роки, ненавидячи й проклинаючи щоденно, підсвідомо й несподівано для себе щиро полюбив. Парадокс!

Та моє каяття тривало тільки мить. Цяточка вертольота проколола помаранчеву завісу неба над серпиком сонця, що вже починало ховатися за обрій, полишаючи на часинку дикій тундрі білу ніч, я розглянувся довкола, і мене почав огортати тихий спокій, що напливав із незайманого безлюддя, де тундра на своєму шляху зустрілася з рештками тайги.

І я ніби вперше побачив: у люті двобої зчепилися стихії мертвоти й життя: тундра погнула, поламала острівці лісу, вчепилася до коріння вічною мерзлотою, покрутила вітрами гілля, поколола морозами стовбури, та все ж... Учепившись чепірначчям одне за одного, віддавши для життя енергію своєї краси і зросту, покручені, згорблені, зав'ялі, та неупокорені стоять деревця. Стоять! Чи ж то не так само вижив і я серед мерзлоти людського сумління, витративши на виживання час і сили, призначені для творення?.. Цур, не треба! Не треба, а воно, минуле, постає переді мною і не відступає...

Знав я, що так буде, ще на початку нашої подорожі, коли Федір познайомив мене з воркутинським домоуправом Степаном Пеньковим, якого взяв із собою за «інтенданта». Казав же я йому: не бери чужих людей. Та він і подумати не міг, що Пенькова я давно знаю...

Але годі. Я ж не для гірких спогадів сюди приїхав – для відпочинку. Не до ворогів – до друзів. До друзів? І Пеньков, що стоїть он збоку з транзистором у руках, теж уже друг? А чому б і ні – колись був «кумом». Він мене, мабуть, не впізнав, а я його – відразу. Що ж, нас було багато в оперуповноваженого ОЛП¹ Сорок другої шахти лейтенанта Пенькова... Як він втерся, колишній опер – «кум», а нинішній домоуправ, до Федора? Певне, продуктами допоміг... І буде поряд зі мною цілих десять днів нашого відпочинку. Щоб я весь час пам'ятав, де і ким був тридцять років тому, щоб не барвистий килим бачив у тундрі, а її мерзлоту, щоб не милувався кожухом решток тайгового лісу, а вишукував серед нього знищені холодом покручі.

Та Бог з ним. Припустимо, я його не впізнав...

Я ж таки приїхав до друзів. Кожного року, відколи вийшов на пенсію, приїжджаю до них порибалити. Старший у нинішній виправі на озеро Ямба-то – Федір Янченко, головний інженер воркутинського Управління автотранспортним господарством, у якого я, Євген Шинкарук, працював колись начальником відділу постачання. Свого часу Янченко водив трактори з паливом і продуктами на далекі бурові – з'їздив усю Великоземельську тундру, тому знає і її, і людей. Йому легко було домовитися з геологами, що бурять нафту біля Воркути, про вертоліт.

Я протестував проти цієї витівки: то ж незаконно. «А начальство у заповідниках полює законно?» – відмахнувся Федір. Та й справді, чим, як не вертольотом, ми змогли б дістатися на озеро Ямба-то – маленьке кружальце на карті глибокого Заполяр'я, – що сховалося у лісотундрі в двадцяти кілометрах за річкою Великою Роговою.

Повнотілий і навидовижу рухливий Федір робить із березових жердок для бівуаку каркас, якого обтягне поліетиленовою плівкою; це буде наше бунгало – склад з продуктами і їдальня. Що то за слово – «бунгало», не знаю, але воно добре пасує для нашої обстановки. Федорові допомагає Віктор Горбов. Я його пам'ятаю з тих часів: він був вільнонайманим лікарем у нашому ОЛП, а тепер працює у воркутинській міській лікарні травматологом. Намет розкладає Юра Ніструл, головний механік нашого управління.

Мені треба йти до них і ні про що, крім майбутньої риболовлі, не думати. Янченко ось уже помахує мені рукою.

Я ще раз глянув у той бік, де зникла цяточка вертольота, і неясна тривога схолодила груди: а що коли не прилетять за нами? Це-бо справжнє хлоп'яцтво – приватно брати вертоліт і не зафіксувати в офіційній установі своїх координат. То ж яке відлюддя: ніхто, на випадок чого, звідси ніколи не вибереться.

Що за думки знову лізуть до голови? А все ж – така далечінь, ніхто не почує... ніхто не почує... І за тих кілька хвилин, протягом яких я вертаюся до товариства, зринає в пам'яті раптовим хоралом пісня, що співалася колись у моїй душі багато літ і не давала знидіти, впасти, загинути: та пісня весь час була зі мною і вселяла віру, що мене почують, знайдуть, повернуть... і врешті я таки діждався, мене почули – до мене їде на побачення мій молодший брат, долинає за дріт перестук коліс, це їде він, я вчора отримав телеграму. Мені вже можна зазирнути хоч краєм ока у вільний світ: найбільшого злочинця розстріляно, останньою кров'ю в нашому таборі змито його слід на землі – і я зазираю, йдучи в колоні каторжників із шахти, сторожко розглядаюся по боках; до мене має приїхати мій брат, якого я полишив дома ще дитиною, може, він уже й приїхав, може, десь там стоїть серед людей на обочині розбейканої вулиці, але як його впізнати – минуло ж десять літ; супроводжують колону червонопогонні конвоїри з автоматами на грудях, вони ще покрикують «крок ліворуч, крок праворуч – стріляю без попередження», та я вже знаю, що це від завченості, їм відомо, що незабаром багатьох з нас

¹ Окремий табірний пункт (отдельный лагерный пункт).

випустять, нам буде повернено волю й честь, тільки сліз і марно втрачених років ніхто вже не поверне; собаки без угаву гавкають, проте вже не вишкірюють зубів, ніби і їм стало відомо, що їхній всесильний патрон скараний ганебною смертю: я вдивляюся в кожне обличчя, і врешті вдаряються у мої вуха слова з пісні, яка мені водно співалась: «Чуєш, брате мій!», я повертаю голову і впізнаю...

Стихла враз пісня, зім'яв її голос Янченка:

– Чого зажурився, старий панікере? Злякався, певне, що не прилетить вертоліт за нами! Вгадав? Я ж тебе добре знаю... Але ти не падай духом, замешкаємо тут, як той скитальник Михайло.

– То твої баєчки, – відказав я.

– Баєчки! Я ж бачив його. Чого доброго, за цих десять днів він зачеє нас і прийде по сіль.

– Та хто ж він такий – твій скитальник Михайло? І як це може бути: все життя тут, на безлюдді?

Серпик сонця сховався за горизонт, уже була пізня година вечора, та ми про спочинок не думали, можна буде відлежатися й удень, не велика різниця: за якусь годину-дві сонце знову спливе над обрієм і буде ліниво стояти над ним, мляво просвічуючись крізь імлу каштановою, ніби з кінської шерсті збитою кулею.

Неподалік на кургані застигли бурими купинами яструби; тихо, мов примара, пролетіла над нашим табором полярна сова, комарі обліпили повстю намети і плівку на бунгалі й люто пищать навколо нас, вимаганих «детою», не можучи досягнути до своїх жертв; півкають у кущах карликової берізки лемінги; над самою водою довкола наметів прослалася левада, вкрита морошкою, незабудками та іван-чаєм, а з недалеких торфовиськ тягне п'яним запахом багна.

Я назбирав сухого гілляччя й почав розкладати вогнище. Ватра, куховарство – то моя робота. Розподіл продуктів, і насамперед горілки, – теж. Ніхто, навіть Юра Ніструл, з яким я завжди на виїздах живу в одному наметі, не отримає від мене більше ста грамів трунку на добу. Мою вдачу знають ще відтоді, коли я працював в управлінні завідувачим складом: ніхто ніколи біля мене не попався, не попався і я, мене обзивали німцем, австріяком, панікером, який не краде і не дає вкрати не тому, що чесний, а що боїться потрапити ще раз за дріт; я на те не зважав і навіть недобррозичливців примушував рахуватися зі своїми засадами.

Ощадливо підкладаю під казанок вільхові та березові патики, готую на вечерю куліш. Полум'я освічує обличчя моїх друзів, я поглядаю на них, і мені затишно й добре від того, що вони біля мене.

Федорові, бачу, хочеться розмовляти. Розповідає він цікаво й дотепно, має про що. Так склалася в нього доля, що провів півжиття у мандрах, працював навіть на Печор-шахтбуді, де робочий контингент складався переважно з колишніх карних злочинців, тож годі було вимагати від нього бозна-якої делікатності; мене ще до знайомства з ним попереджували про його нетерпимість, грубість, та на сьогодні я встиг переконатися, що грубим він буває тільки до нероб, хамів та підлабузників.

Отже, я відчуваю, як йому свербить язик, він уже потріскує пальцями, щоб привернути нашу увагу, та десь позаду, за моєю спиною, хрипить транзистор – це Степан Пеньков накручує його то на одну, то на другу хвилю; чомусь він бокує, хоч я не дав навіть краєм ока зрозуміти, що впізнав його – табірною «кума», як називали арештанти оперуповноважених. А може, і він упізнав мене?... Транзистор посвистує, півкає, врешті вихоплюється з нього німецька маршова пісенька з одноманітним рефреном, «айн, цвай, драй». Федір нахмарює чоло, дивиться на мене невдоволено, ніби це я заважаю йому розпочати розмову, й мовить єхидно:

– Переклади, Женю, ти ж у нас поліглот, що воно означає – оте «айн, цвай, драй».

– Раз, два, три, – відказую я простодушно, і тут здійснюється гомеричний регіт.

Федір вигукуює, хапаючись за живіт:

– Спасибі, Женю, що просвітив, повік не забуду!

Я розумію свій промах, та мені втішно, що зміг подарувати друзям крихту доброго настрою коштом власної наївності. Найщиріше сміється Віктор; він теж, як і я, має своє вразливе місце, тому й радий нагоді посміятися з мене: у Віктора дві «праві» руки, обома може писати, а тому не знає ніколи «вліво – вправо». Федір розповідає про нього свою видумку: буцімто Горбов якось попришивав травмованому пацієнтові руки й ноги не туди, куди треба, і вийшов з того знаменитий конфуз.

Юра Ніструл ніколи ні з кого не піджартовує, він мовчазний і рідко коли сміється. Доля йому судилася така, що тяжко й пояснити, звідки в нього доброта й інтелігентність. Мати його, румунка з Чернівців, у 1940 році переходила разом з чоловіком радянсько-румунський кордон; чоловіка прикордонники вбили, її ж схопили, а після суду вона була заслана у Воркуту. Коли відбула строк, поселилася в землянці, яку викопала у стрімкому березі над річкою Воркутою, з кимось там зустрічалася й народила Юру. Незабаром померла, а Юра виховався у дитбудинку... Юра не любить, коли з нього піджартовують: певне, хлебнув по гульку насмішок у дитбудинку і йому того вистачає на все життя. Я тільки відчуваю, як від нього випромінюється на друзів і на мене доброта, а часом уночі, коли перед світанком у наметі діймає холод, він тихо й дбайливо поправляє на мені ковдру.

Степан Пеньков сідає врешті за ватру, не перестаючи накручувати транзистора. Робить це нервово й бездумно, поглядаючи при тому весь час на мене. Впізнає? Мабуть, ні... А я дивлюсь на його пальці, які покручують регулятор транзистора, і пригадую, як вони дрібно стукотіли під час останньої розмови зі мною у таборі – дрібно, погрозливо і, зрештою, безсило.

Смачно запах куліш, у казанку густо забулькотіло, Федір нетерпляче змахнув у мій бік рукою, і я почав накладати в миски страви й розливати у склянки добову норму трунку.

– Тепер слухай, Женю, – сказав Янченко, витерши долонею уста. – Слухай про скитальника Михайла, і те, що буду розповідати, уявляй собі так, ніби ти сам усе те бачив. Тоді повіриш.

На Михайлівські озера, до яких належить і Ямба-то, що в перекладі означає Продовгувате, Федір наїжджав з геологами досить часто ще до того, як ми з ним заприятелювали. Отож тепер він розповідав нам про випадок, який трапився з ним у цих краях до знайомства з нами. Ми слухали його оповідку, затамувавши подих, й, напевно, були схожі на дітей, котрим під ніч розказують казку про нечисту силу. Крім Пенькова, який чомусь пильно вивчав табло на транзисторі.

– Це було на початку літа, коли в тундру прилітають з півдня зграї гусей і лебедів, а пастухи переганяють на північ голодних і облізлих оленів, де більше ягелю й менше мошки. Я з двома геологами виїхав на Ямба-то порибалити. Зовсім недалеко звідси, он за тим затоном, ми позакидали вудки й терпляче чекали, поки клюне. Я поспитав геологів: може, знають, чому озера за Великою Роговою називають Михайлівськими. Вони розповіли мені легенду про таємничого Михайла, який бурлакував тут після війни, а може, бурлакує й досі, навіть показали заглибину, де була колись його землянка. Нібито випустили чоловіка з воркутинського табору на волю, та він не захотів уже повертатися до людей. Я вірив і не вірив, бо як тут можна жити, коли вісім місяців річно тиснуть люті морози, шаленіють пурга, буревії та урагани. Але звідки взялася назва? Я думав про відчай людини, яка рішилася на таке життя, та про її фізичну й моральну міць – і в той мент моїх роздумів побачив у шелюгах високу постать, що наче виросла з-під землі. Довговолоса, з кустратою сивою бородою людина, одягнута в оленячий кожух, ступила в наш бік кілька кроків і зупинилася, спершись на рушницю, мов на костур. Я опустил вудлище, геологи посхоплювалися з місць, людина вийшла із шелюгів і зупинилася на відстані десяти кроків.

«Сіль, – сказав дідуган. – Патрони».

У його голосі не було вимоги, погрози чи благання, чоловік повідомляв нас про те, що йому необхідно для життя.

Ми підійшли. Старець був узутий в добре зшиті чуні – певне, і одержу, і рушницю виторгував у оленярів. Але за що?

«Знаю рибні місця», – сказав чоловік, пропонуючи нам свій «товар» за сіль і патрони.

«Ти Михайло?» – спитав я.

«Михайло, – відказав старий. – Я – Михайло».

«Давно ти тут?»

«Давно».

«Скільки?»

«Не пам'ятаю».

Ми переглянулися. Михайло насторожився і відступив крок назад. Я запропонував йому сіль, мило, сірники й патрони, але за умови, що ми самі все те віднесемо до його житла.

«Навести хочете?»

«Ні».

Старий кивнув головою, сказав нам іти обіч – так, щоб ніхто не залишався позаду, і ми пішли в гліб тундри. Дійшли до сторожки, вкопаної у землю. Над ямою, вистеленою оленячими шкурами, зводився міцно складений зруб із похилим дахом теж із полін ялиці; вікно без шибок виходило на південь; рама, тесана сокирою, потріскалася від дощів, снігу й вітру; під стіною – нари; посередині сторожки – вільховий пен ь замість стола; у куті – риболовні снасті й сокира.

Скитальник був чистий, борода й волосся розчесані, очі швидко бігали під навислими бровами; спершись спиною до стіни, він стояв із зігнутими в ліктях руками, ніби готувався відбити напад. Хлопці виклали на долівку припаси.

«Рибне місце покажеш?»

«Ходім».

По дорозі я запитав, чи він не боїться, що його знайдуть і примусять вернутися до людей.

«Я нікому не потрібний, і ніхто – мені. У мене кілька землянок, тут я зустрічаюся з оленярями».

«Хто ж ти?»

«Михайло».

«А колись ким був?»

«Полярником. До стужі звиклий».

«Чому ти тут?»

«Утік колись із Соловків. Спіймали і заслали у Воркуту. Там відбув другий строк, а після війни випустили».

Федір ще довго розповідав про свою зустріч із скитальником Михайлом, та я уже його не слухав. Неймовірна здогадка закралася мені в мозок, я пробував позбутися її – цілком, здавалось би, абсурдної, та вона вперто гніздилася, розбухала: а що коли то був мій стрийко Михайло Шинкарук, якого я ніколи не бачив, але багато знав про нього з розповідей мого батька... Полярник. Утік із Соловків. І – Михайло!..

Колись у бараку в зоні Сорок другої шахти розбудив мене вночі сусід по нарах, якого недавно перевели у Воркуту з Печори, й признався, що він мій земляк із Пилипівки, знав мого батька, а із стрийком Михайлом служив в Українських січових стрільцях. Цей сусід, колишній священник Григорій Шепетюк, у 1946 році відмовився прийняти православ'я; а що мав іще старі гріхи, то протинявся близько десятка літ по таборах стоїчним греко-католиком. Отож він в одному з таборів дізнався від колишніх соловецьких в'язнів, що серед них на Соловках було двоє коломиян: поет Андрій Бабюк, який після оголошення йому другого строку збожеволів

і наклав на себе руки, і Михайло Шинкарук – той якимось чудом утік з острова й, напевно, загинув у холодних водах Білого моря.

Невже Федір говорить про мого стрийка?... Та ні, це неможливе: стільки літ!

Та немов для того, щоб підтвердити мою здогадку, перед очима постали дві фотографії з батькового альбому. На одній – юнак у стрілецькій уніформі із завзятим гострим поглядом, а на другій – поважний чоловік із засмаглим обличчям, учасник полярної експедиції на Землю Франца-Йосифа 1931 року. На обох фотографіях – Михайло Шинкарук. Так то ж він!..

– Що з тобою? – запитав Федір, помітивши, видно, моє збентеження.

– Нічого... – відказав я упалим голосом і тут же спохопився: – А ти бачив його потім – скитальника Михайла?

– Дивіться, повірив Хома невірний! – засміявся Янченко. – Ти б виділив мені за це персональну порцію!.. Бачив ще один раз. Над Великою Роговою. Михайло до нас не підходив. Коли ми його покликали, він тут же зник, як мара.

– Ви не можете про щось інше розмовляти? – перебив розповідь Федора Степан Пеньков і увімкнув транзистора на повну потужність.

– Вам неприємні подібні розмови? – спитав я, глянувши на Пенькова. – Чому?

– А кому вони нині потрібні? – опустил очі домоуправ. – Маємо ж хліб і до хліба... Так ні – ворущать давнє, правди дошукуються...

– Правду-матінку не треба розшукувати, – відказав Янченко, скося зиркнувши на Пенькова. – Правда, мов біблійний Єгова, є. Навіть тоді, коли її, згвалтовану, викидають у кювет, сподіваючись, що вона до ранку витягне ноги!

Тієї ночі я не спав. Коротку білу ніч і всі подальші дні і ночі я думав про свого стрийка, про батька і про себе: зв'язував вогнива наших життів в один ланцюг випробувань двох поколінь, з яких лише другому було суджено діждатися справедливості.

Тож хочу, щоб про наші долі знали і наступні. Я адресую тобі, мій молодший брате, свою розповідь, яку скомпонував у пам'яті за час, проведений над озером Ямба-то, осмислюючи своє пережите, пригадуючи й домислюючи чуже – з батькових записок і розповідей, з наукових праць, листів і щоденників стрийка Михайла та із свідчень очевидців. А ти дітям перекажеш.

Із записок Івана Шинкарука

Весна 1914 року. Українські великодні свята випали зразу ж після польських, і всіх студентів відпустили на два тижні додому. Я закінчую щойно перший рік учительської семінарії у Станіславі, а вже мрію про той день, коли повернуся у свою Пилипівку вчителем і стану на місці пані Шубертівної, яка донедавна виплачувала щомісячно по двадцять корон на науку дітям найбіднішої у селі сім'ї – мені й братові Михайлові, що вчиться на першому курсі філософії у Львівському університеті. Мрію віддячитися їй за нас обох, бо знаю: Михайло, дужий і завзятіший від мене, піде в широкий світ, а я скромно буду вчити розуму сільських дітей і доглядатиму стару самотню вчительку до кінця її днів.

А ще мрію зустрітися у Пилипівці з коломиїською гімназисткою Катрусею Шепетюк, сестрою Гриця, який вчиться у Львові на теології. Може, зважуся заговорити з нею. Вона горда і поглядає на Михайла. Що ж, він старший і мудріший, їй з ним цікавіше...

Цього року Михайло від себе і від мене подякував учительці за допомогу, бо отримав стипендію – двадцять п'ять корон, а ще з протекції відомого критика Євшана (Миколи Федюшка з Войнилова) став підробляти кольпортером у НТШ², крім того, харчується в академічній їдальні за половину ціни. Висилає мені гроші на утримання, і я повинен звітувати перед ним за кожен крейцар.

² Наукове товариство імені Шевченка.

Сьогодні чекатиму у Станіславі на поїзд зі Львова, яким приїдуть Михайло і Гриць Шепетюк. Увечері в будинку українського «Сокола», що поряд із нашою семінарією (я про це Михайлові написав), буде читати «Мойсея» Іван Франко. Важко повірити, що побачу його зблизька... Потім поїдемо до Коломиї, а далі пішки – у Пилипівку. О, якби здійснилось те, про що ми домовлялися на зимових вакаціях – піти страсного тижня у гори!

Та, напевно, ця затія не вдасться: дома чорна біда, тато спрацьований, знищений роботами, мама схибнулася розумом на релігійному тлі – пропадає у церкві й на плебанії, миє там підлоги, без упину молиться, батькові ж дорікає, що не послав мене вчитися на священика.

А ще непевно стало у світі, то, може, й не варто вештатися горами. Кажуть, поліція після віденського та львівського процесів полуює усюди за російськими шпигунами.

В березні відбулася карна розправа у віденському суді над Олександром Яндричем, угорським підданим, який видавав Росії військові таємниці. В «Ділі» повідомлялося, що під час ревізії у нього знайдено шпигунські звіти, писані тайнописом, план фортець у Перемишлі, порядок походу армій на випадок війни, за що отримав від російського уряду грубі гроші. Засуджений на п'ять літ в'язниці в Куфштейні.

Того ж місяця у Львові закінчився процес над Семеном Бендасюком із Товмача, який працював бібліотекарем у Народному домі. Члена москвофільської партії Бендасюка звинувачено у зв'язках із впливовими партіями в Петербурзі. Під час обшуку в нього виявлено прокламації, в яких проголошувалося, що «на просторій землі Данила має газдувати російський цар, бо народ – від Карпат до Камчатки – весь руський». Що йому Франко! Листувався з графом Бобринським, отримував від нього російські карбованці, коли ж граф, повертаючись із Праги, зупинився у Львові в готелі «Жорж», москвофіли влаштували йому гучний банкет, а потім, як дорогого гостя, возили по містах Галичини. Польські присяжні з антиукраїнських спонук виправдали Бендасюка, а граф Бобринський у листі подякував за це полякам, пообіцявши, що Росія незабаром матиме змогу віддячитися їм не лише словом, а й ділом.

У світі запахло порохом. У прикордонних районах Росії й Австрії почалася мобілізація. Галичина може стати тереном страшної війни, вона ж бо є ключем Росії до Румунії, Угорщини, Австрії та Німеччини.

В Австро-Угорщині шаленіє шпигуноманія. Мабуть, таки в гори не підемо. А втім – як вирішить Михайло. Він краще знає, що діється у світі: Львів є Львів.

Як я маю повестися, коли почнеться світова веремія? Михайло писав, що вступив у «Січ» Кирила Трильовського, бо замало ходити по селах з антипропінаційними³ рефератами, а витанцювувати на забавах модний танець two step⁴ у той час, коли вшехполяки на чолі з Пілсудським уже створили озброєний легіон «Związek strzelecki»⁵, просто ганьба.

Михайло – максималіст, він піде напролом, на ризик. А я думаю про освіту. Тільки просвічений народ здатний до боротьби, тільки самоусвідомившись, можна перемогти ворога. А може, я помиляюся: коли почне литися кров – чи буде час навчати тоді народ?

Я прочитав Пруса і Винниченка, Ніцше і Толстого, Дрепера і Франка, Джека Лондона зрештою, та нічого від того в моєму житті не змінилося. На станції у Станіславі я мешкаю з трьома кандидатами учительської семінарії; бідні їдять з однієї миски, а багацький син – окремо.

Хто я? Хочу проаналізувати війну і світ своїх почуттів.

У Грушеві ми переплили чайкою Прут і через переліски, стежками навпростець, подалися до Погорільця – найвищого в околиці горба, довкола якого поприпадали шиті соломою

³ Антиалкогольні.

⁴ Два кроки (англ.).

⁵ Стрілецький союз (пол.).

хати, з покірною надією вдивляючись підсліпуватими віконцями у високий трираменний хрест на маківці, немов прочани у храмі в золоту чашу при виносі Святих Дарів.

Наша з Михайлом вітцівська хата стояла самотньо край села, найменша й похила, та цього разу вперше не стиснулося боєм моє серце – навпаки, мене діткнуло почуття гордості від того, що з найбіднішої хати вийшли ми до світла науки, на гору, і ось стоїмо тут, на Погорільці, немов небожителі, і знаємо те, чого ніколи не будуть знати батько й мати, і в поті чола працюватимемо для того, щоб наші діти вирости за нас мудріші, а мине час – і стане мій народ освіченим і сильним, бо маємо великого Учителя, науку якого понесемо ми – Михайло, Гриць, я і сотні таких, як ми, – до найглухіших закутків, а тоді...

– А тоді сусіди будуть змушені з нами рахуватися!

Я сказав ці слова вголос і знітився, бо ж був наймолодший серед компанії, боязко позирнув на Михайла, чекаючи його нищівно-поблажливої посмішки, якою він жорстоко витруював мою наївність і не завжди був справедливий; його вимогливість до людей межувала часто із зверхністю, але й себе він не шкодував, коли стикався з власною необізнаністю; усього на два роки старший, Михайло був для мене авторитетом, і я, рахуючись із кожною його думкою, деколи по-дітвацьки крикливо вивільнявся від нього, щоб утвердитись у самому собі.

Гриць Шепетюк, високий і вродливий, до якого вже встигло діткнутися теологічне виховання витонченістю й непроникливістю обличчя, не зреагував на мої слова. Вітер розвіював його чорне волосся, він дивився на село, посередині якого поряд із церквою стояла єдина під черепицею хата, і мовив натхненно, ніби перебував у цю мить в аудиторії на теологічному диспуті:

– Нам водно ставлять схоластичні питання, а одне з них таке: де підносився Святий Дух, коли Іван Хреститель робив рукоположення Ісусові, – над водою чи під водою, адже Христос тоді дивився у воду... А мені тепер, коли я поглядаю на своє село, хочеться відповісти: над моїм рідним подвір'ям.

Михайло скинув бровами, – вітер пустував у вихорці, що розділяв його тверде русяве волосся над випуклим чолом, туге підборіддя стягувало губи у смужку, очі мав холодні й уперті, – відказав коротко на Грицеву сентенцію:

– А на моєму чорти шабаші справляють... – Він повернув до мене голову й закінчив мою думку: – З нацією, яка має Франка, мусять рахуватися сусіди, хочуть того чи не хочуть.

– Ти розумієш, Михаїле, – підхопив я, зрадівши, що брат підтримав мене, – ми у вічі бачили його, наглого Мойсея, колись своїм дітям з гордістю про це розкажемо, і, може, аж тоді дізнаємося з десятків праць майбутніх дослідників творчості Франка про те, що нині знає тільки він один.

– Прийде час! – патетично мовив Гриць.

– Не згоден з цією формулою Франка – «прийде час», – змахнув рукою Михайло. – З усім згоден, тільки не з нею. Ми не маємо права чекати і мріяти, втішати себе вірою в прийдешнє благоденство. Самі мусимо його створити. І не тільки з допомогою зброї... У стрілецьких та сокільських товариствах політиків вистачає, охочих воювати – теж, і це добре. Та бракує нам фахових сил. У нас багато патріотів, які тужать за козацькими кунтушами та шликами, а мало, майже нема торговців, математиків, інженерів, учителів, лікарів!

– Це правда, – сказав я. – І передусім учителів. «Прусський учитель виграв битву під Садовою», – хвалився колись Бісмарк.

Ми сходили вниз із Погорільця, наближаючись до перших хат. Мовчанку перервав Гриць.

– Даремно, Михаїле, зневажаєш козацькі кунтуші. Це ж наша слава, історія.

– Та хіба я проти історії? Але ж минуле не дає нам права на фудулію. Предки могли, уміли! Тож покажім, що ми можемо нині. Захоплення козаччиною відкидає нас у сімнадцяте століття, а нині – двадцяте. Ностальгія за козаччиною породжує національну неврастенію. А я готовий одягнути огидний австрійський однострій, аби для діла. А я готовий зміряти ногами

всю Україну – нинішню – і описати її, визначити, де є корисні надра, оцінити ґрунти – які під хліб, які під забудову, щоб після того, як народ стане вільним, узятися не за організацію парадних фестин, а за працю для життя.

Михайло змовк, а по хвилині заговорив до мене:

– Мене, Іване, захопила географія. Наука про землю – що може бути цікавіше? Ходжу на лекції до професора-географа Степана Рудницького, прочитав недавно видану в Києві його «Коротку географію України» – і мені відкрилися очі. Яка велика Україна, а для нас вона ніби за маревом, ми знаємо тільки свою Галичину. Скільки скарбів заховано в українській землі! Хтось те все має вивчити, дослідити до кожного квадратного метра... На захід – по Перемишль, на схід – до Кубані, на південь – аж по П'ятигорськ!

– Якби на те професорова воля, – сказав я іронічно, – то на північ він посунув би кордони України до Соловків або ж за полярне коло!

Михайло зупинився, я чекав, що він зараз приструнить мене, та він пильно глянув мені у вічі, ніби я підказав йому цікаву думку.

– Та певне... – промовив нерішуче. – Рудницький переборщив, патріотизм мусить мати межі, бо поза ними він стає псевдоромантикою або шовінізмом... Соловки, полярне коло, кажеш. О, як би я хотів ступити туди хоч раз ногою!

У цей мент я пересвідчився остаточно: Михайло піде далеко. Що ж, кожному кораблеві своє плавання... А я залишусь тут, хтось повинен залишитися. Аби лише з Катрусею Шепетюк, – зацеміло солодко в грудях, та раптом солод згірк від думки: Катерина піде за ним, він вартий того.

Стежка, що вела з Погорільця, роздвоїлась унизу: одна ставала вулицею і вела до критої черепицею хати сільського війта Шепетюка, друга збігала до Березівки, що обмивала село крутими кривобородами, і через кладку заводила прямо на подвір'я моєї вітцівщини. Ми попрощалися з Грицем, домовившись зустрітися на Великдень біля церкви.

Клацнула заціпка на хвіртці, сполохалися кури, із стаєнки зиркнула великим чорним оком моя Красуля й мукнула, впізнавши мене; з хати, згинаючись у низьких дверях, вийшов батько в сорочці, підперезаній крайкою поверх полотняних штанів, вусатий, з довгим волоссям, що спадало на плечі, вже зовсім сивий.

– Приїхали, слава Богу, – сказав, ховаючи назад руку, до якої нагнувся Михайло. – На Волове до дідича треба йти, стайню будувати. Я вже звів зруб, а козли поставимо разом.

– Де мама? – спитав я, зрозумівши, що в гори нам таки не стелиться дорога.

– Та де – у церкві, – буркнув тато, – або в церковного старшого брата Маланюка. Де би ся поділа... Йой, Іване, біда мені з мамою. Аби злагодитися із своїм братом за межу, відпустила йому шмат поля на Дубах, а їсти й так нема що.

– Я, тату, здав добре колоквиї, – сказав Михайло, щоб утішити старого. – Іван також...

– Та добре... Вчіться, бо нема, ой, нема на чому тут говіти... А минулої неділі по Службі Божій наробила посміховиська на все село. Вийшли з церкви, а вона розказує жінкам, аби мали з чого сміятися: нібито ти, Михасю, в якогось митрополита був і вірою своєю його здивував, а ще якогось короля – мудрістю... Ци було таке? Та де... А ще казала, що в церкві є дві корони для вас обох і що священник на казанні вас упоминає, бо вам призначено нарід рятувати. Отака публіка...

Я здавив у собі сльози: як нема шаблі, то най будуть піхви, – втішають себе люди марними мріями в безпросвітті... А може, ми таки повинні порятувати народ: це уже відчай...

На подвір'я вбігла мати: «Таж казали мені, казали: сходять твої хлопці з Погорільця, біжи додому, Палатно». Вона припала, маленька й худа, як скіпка, до Михайла, щось там примовляла до нього, а він гладив її рукою по рубищі на плечі; потім підійшла до мене й шепнула: «Це я тобі наскладала, аби Михась за гроші не випоминав», – і, боязко поглядаючи на батька, всунула мені до кишені кілька монет: а очі були такі сумні...

– Ходім, Іване, з'їмо щось з дороги та й підемо з татом до Стрельбицького стайню будувати, – промовив глухо Михайло й зайшов до хати.

Ми працювали в дідича до темної ночі, а коли поставили козли, пан Стрельбицький покликав тата і подав йому ворочок муки на паску. Тато поцілував дідича в руку, і ми відвернулися від такої ганьби, а за воротами, діждавшись тата, Михайло сказав:

– Щоб я, тату, більше не бачив того, що ви панську руку цілуєте.

– А паску панську будеш їсти? – визвірився тато.

– Ми ж її заробили в дідича.

– А де бись заробив, якби не він? У такого харпака, як я?

Заграли великодні дзвони на «Христос воскрес», висипали люди з церкви на майдан, ударили біля дзвіниці моздири, затремтіло віття високих смerek, білі цяточки стокроток зім'ялись під сотнями ніг; ми з Михайлом пробиралися крізь натовп на край майдану, де стояли, очікуючи нас, Гриць Шепетюк із Катрусею. Вона тримала брата під руку, нахиливши до його плеча кучеряву голівку, – біла, мов черемха, у білій сукні, розкішна панна. Я затамував подих і чув тільки, як гупає у грудях серце, мов ті моздири за дзвіницею, здубіли ноги; а Михайло... Йшов він сміливо, упевнено, здалеку поклонився Катрусі, і я бачив, як вона відхилилася від Грицевого плеча і подалася всім тілом уперед, мов лоза під вітром. Я швидко кивнув головою. Гриць привітався з нами за руку.

– Як ти змужнів, Михаїле! – обдала Катерина палким поглядом мого брата і довго не відводила від нього очей; потім, згадавши, що Михайло підійшов не сам, позирнула привітно на мене й мовила, ніби до хлопчика: – Та й ти підріс, Іване...

Мені враз захотілося їх полишити, і я вже готовий був сказати: «Розмовляйте собі, а я піду до хлопців», та в цю мить ми помітили, як до паперті почали підходити люди; вони товпилися, напевне, священик вийшов – знову почнеться принизливе цілування рук; жінки перші протискалися й нагиналися до когось – хтось там сидів на східцях. Невже піп сидячи приймає поклони?

Ми приглядалися, та заспокоїв нас Гриць:

– Атаманюк вернувся з Куфштейна, той, що двадцять шість літ відсидів за вбивство економа у фільварку на Воловім. А це ось випустили.

Народ розступався, ставав колом, і ми побачили старого, як світ, сліпого діда з поораним зморшками обличчям. Він сидів, спершись однією рукою на палицю, а другу, безвольну, ніби неживу, дозволяв людям підносити до уст, наче байдужою була йому людська честь або ж приймав її як заслужену: мовчав, потім відклав палицю, підвів угору руки і прохрипів загробним голосом:

– Молітесь, людіє, Страшний суд іде!

Мене зморозило дідове пророцтво, усі ж бо чекають війни, боячись і сподіваючись на неї, а хто у ній нас поведе, коли нині народ віддає шану дідичеві й опришкові, тільки хлібодавець не заслужив на таку повагу. Хто?

– Боже, який темний народ! – зітхнув Гриць Шепетюк.

– «Незрячі прозрять, а кривії, мов сарна з гаю, промайнуть, німим отверзуться уста...» – сказав Михайло. – Не називай народ темним, Грицю, поки сам не прозрів еси... – Мій брат недолюблював Шепетюка, та чомусь завжди, як тільки прийде в Пилипівку, заходить до віята спитатися, чи не приїхав бува Гриць; тепер я уже знаю, чому, й мені боляче. – Ти не заходив до нашої читальні, Грицю? – наступав Михайло. – Не заходив. Майбутній священик читальнею вважає захристіє, а трибуною – амвон. І єдина література – Євангеліє. Але ти забуваєш, що Шашкевич, Головацький, Вагилевич, Устиянович теж були попами. Так, попами! А наша читальня стала справжнім захристієм, де молодь може прочитати хіба що «Місіонара» й «Цвіт

Назарету», і від церковного відрізняється тільки тим, що тут парубки ріжуться в карти, мотлошать дівчат і грають на дримбі!

– І що з того, що ти зайшов до читальні? – Гриць був спокійний, як це і личить майбутньому священикові, лише жовна проступили на випечених щоках.

– А те, що на вакаціях ми втрюх візьмемо читальню у свої руки, принесемо книжок, влаштуємо літературні вечори, читатимемо лекції з історії нашого народу, бо інакше ганьба буде нам – трьом першим інтелігентам із Пилипівки!

– Мене візьмеш на допомогу? – кокетливо кинула Катруся.

– Візьму, – злагіднів Михайло. Його холодний погляд потеплів, і це слово терпко відлунило в мені: «Візьму».

– Дякую, Михаїле. Я цього року здам матуру й поїду до Львова вчитися в учительській жіночій семінарії. Хочу наздогнати вас.

– Ну, досить, – Гриць вивільнив від сестри свою руку. – Помиримся. Буду читати в читальні лекції з історії релігії, цю науку я краще за вас знаю... А той дід, дивлюсь, справжній демократ: не виніс із тюрми ні крихти пихи за свої муки, он як єднається з народом. Я, приміром, знаю одного львівського соціаліста, який відсидів усього три місяці на Баторого, а як надувся! Навіть не вітається з тими, хто в тюрмі не сидів. Мученик та й годі!

– Хіба я не говорив, – відказав примирливо Михайло, – нас з'їдає хвороба політиканства й романтики. А все через відсутність державного розуму. Нація повинна займати всі позиції – і жертвні, і практичні, тільки тоді вона буде готова до змагань. Покиньмо нарешті облудну віру в те, що наші муки будуть колись винагороджені, і тому нам потрібні мученики. Треба, щоб їх було якнайменше. Та коли вже є... Він дурний, той твій соціаліст. Справжній борець повинен знати, що перебування у тюрмі – це передусім праця. Чей не хворіє людина особливими амбіціями, коли відкриває ремісничу майстерню, то чому має вимагати поклонів за працю в майстерні політичній?

– Михаїле, що з тебе буде! – захоплено мовила Катерина.

– Ми, виховані в неволі, – не зважав Михайло, – державно зовсім неграмотні: протиставляємо боротьбу – праці, славу – користі, романтику – раціоналізмові...

– Зупинись, Михаїле, – втрутився я. – Ці сентенції знадобляться тобі на вакаціях у читальні. Ми ж із ними згодні. Правда, Грицю?.. Нагадую, що нас чекає пані Шубертівна: знає, що ми приїхали. Ходім, їй прикро буде, якщо не прийдемо на свячене яйце.

– Твоя правда, Іване, ходім. І ти з нами, Катрусю?

– Чому питаєш? Я теж її учениця.

Учителька Шубертівна займала одну кімнату в невеличкому будинку школи, вибудуваної на кошти громади. На другій половині вчилися діти – там ми всі четверо здобули початкову освіту.

Вона чекала нас. Як тільки ми з'явилися на подвір'ї, вийшла на поріг, одягнена у святкову чорну сукню; її біла голова із зібраним на потилиці гуглем волосся була схожа на достиглу кульбабку; завжди поважна, сувора, вчителька тепер насилу стримувала сльози розчулення.

– Заходьте, діти, заходьте!..

Стіл у кімнаті був накритий по-великодньому: «сир, масло і всякої снєді», посередині стола вивищувалась паска з качуриками, уквітчана барвінком.

– Сідайте... – Вона затнулася, щоб удруге не повторити звичне вчительське слово «діти», і з подивом приглядалася до нас, не маючи сил повірити, що ті діти вже стали зовсім дорослими.

Я приглядався до неї, з острахом відшукуючи на її обличчі ознак немочі, та ні: Шубертівна була майже така сама, як і тоді, коли ми вчилися у неї, – вродлива, статечна, хіба що ледь зсутулені плечі зраджували її вік; і я подумав тепер про те, над чим ніколи не замислювався:

чому вона не мала сім'ї? І тут же відповів на своє питання: а з ким – з неписьменним селянином чи освіченим поляком? Зате в її нещасті щастя наше: ми стали її дітьми.

– Михасю, – мовила вчителька, подаючи йому яйце, – ти серед чоловіків і далі найстарший, то оббери шкаралушу і розділи, як завжди, на... нині вже на п'ять частин.

Вона налила в келихи торішнього порічняка, підвелася, і всі ми встали.

– Христос воскрес, – вимовила і вже не стрималася, схлипнула: – Куди ж ви тепер, куди?

Ніхто з нас не озвався, ми не знали, що їй відповісти. Вчителька не повторила свого запитання, розуміючи, що на нього відповіді нема. Та й хіба з цього хотіла вона починати з нами розмову? Їй ж цікавило інше: наші успіхи в навчанні, оцінки, пригоди, юнацькі таємниці, але нині на кінці язика у всіх людей були одні слова, і вчителька їх вимовила після хвилини прикрої мовчанки:

– Буде війна, хлопці?

Ми з Грицем переглянулися, мовчки радячись, що відповісти на таке категоричне питання; Михайло відклав виделку й мовив – теж категорично:

– Буде.

– І що ти... – Вчителька тут же поправилася, щоб не виділяти з-поміж нас свого найулюбленішого учня: – І що будете діяти?

– Підемо на війну, – сказав Гриць.

– Отак просто – на війну... Так просто, мов отара до загону, – на війну. Скласти голови за цісаря і його родину... Чи ж для того ви вчитеся?

– Пані вчителько, – підвів очі Михайло, – ваша тривога нам зрозуміла, але ми підемо, мобілізовані, на війну. А там...

– Що – там? – допитувалася пані Шубертівна. – Що – там? Гадаю, не прагнете погеройськи вмирати *für Kaiser und Vaterland*⁶. Чи ж то на те я вас...

– Пані вчителько, – знову заговорив Михайло, – більше десяти років тому Іван Франко у своєму «Одвертому листі до української галицької молодезі» закликав нас бути готовими до того менту, коли розваляться імперії, а на їх румовищах постануть вільні нації, і переконував, що тільки ті стануть вільними, які підготуються до революції – духовно, науково і мілітарно...

– Чи треба на кожен випадок життя вдаватися до соціалізму, хай і у Франковій інтерпретації? – вступив у розмову Гриць. – Франко орієнтувався на упадок російського абсолютизму, на революцію в Росії...

– А як же інакше? Україна знаходиться в складі Російської імперії.

– Зате Галичина – у складі Австро-Угорської. У нас інші, свої проблеми. Поки до нас докотяться «подуви весни з Росії», якими колись так марно тішився Франко, поляки на наших спинах побудують свою державу. Тому нам передовсім треба думати про те, як вигнати, до останньої ноги, поляків із Галичини.

– І жидів! – зіронізував Михайло. – Борімся за чистоту нації, як ото у Винниченка: «українські тюрми – для українців!» Часи гайдамаччини, Грицю, давно минули, і ми не маємо права всупереч сьогоденній реальності брати на озброєння Шевченкове гасло «ні жида, ні ляха!»

– Ого, як ти розмахався: нині на Шевченка, колись на Франка... Хто має право переглядати постулати наших пророків?

– Франкові ти щойно переглянув, Шевченкові ж захищаєш. А я кажу: в новому часі не всі постулати великих людей повинні ставати догмою. Нині ми мусимо знаходити спільну мову з інородцями, а не виповідати їм війну.

– І сидіти склавши руки у той час, коли Пілсудський на нашій землі створює військовий легіон?

⁶ За цісаря і батьківщину (нім.).

– Проти легіону Пілсудського в нас буде свій, Грицю, і ми з тобою уже стали солдатами того майбутнього легіону. Пілсудському не віддамо України, але ж не треба переносити ненависть до шовіністів на польський народ. Не різня між нами й поляками принесе нам волю, а боротьба із завойовником, якої б масті він не був... Я боюся крикливого патріотизму, за яким неодмінно йдуть погроми жидівських яток. А чому б не знайти спільної мови з іногородцями – тими, які так само, як і ми, недоїдають? Хіба серед поляків тільки Пілсудський і Сенкевич? А Прус, Тетмайер, Ожешко, Конопніцька, Оркан?

– Дурниці говориш, Михаїле. Кине клич Пілсудський – і кожен поляк назве своїм ідеологом Сенкевича!

– Якщо так станеться, то нам нічого іншого не залишиться, як обороняти свою землю. Це святая святих!

Пані Шубертівна слухала, переводячи погляд то на Гриця, то на Михайла, а коли вони змовкли, спитала мене:

– Що ти на це скажеш, Івасю?

– Я ще надто молодий, мені немає й вісімнадцяти. Та я ось згадав слова Михайла з нашої розмови по дорозі з Коломиї до Пилипівки. Ту думку про практичну працю для народу я виносив давно. Час турнірів приходить і відходить, а після битв настає пора довготривалої і копіткої праці. Настроєність на практичні діла – це, на мою думку, природний спосіб існування нації. Війна принесе волю або неволю нашому народові: хто виграє – нині ми не вгадаємо. Але в кожному разі треба буде працювати, бо ж ніхто не ходитиме після війни в лавровому вінку переможця чи в терновому – мученика. Я настроюю себе на працю.

– Добре ти сказав, тільки ж спочатку буде битва.

– Обставини самі підкажуть, де мені бути.

– Пацифіст... – проказав Гриць.

– А ти? – звернулася учителька до Катерини.

– Я вчуся, – коротко відказала дівчина. По черзі глянула на кожного з нас і повторила:

– Я вчуся. І в цю хвилину – теж.

Ми спожиткували свячене, подякували господині й повставали з-за столу. Пані Шубертівна провела нас до порога, поцілувала кожного в чоло, промовила:

– Може, востаннє бачу вас. Я стара, а завірюха іноді триває довго. Тільки живі залишіться, тільки живі...

Ми з Михайлом провели Гриця і Катерину до війтового обійстя.

– Від'їжджаєте завтра? – спитала Катруся. – Та що це я питаю: знаю, що від'їжджаєте... Після матури, Михаїле, я приїду до Львова записуватися у семінарію. Ми там зустрінемося.

Я відчув, як ревності враз полишили мене, – аж дивно стало. Дивився на Михайла й Катрусю і любувався: вони так пасували одне до одного!

3 листів Михайла Шинкарука

У кінці квітня на небі з'явилася комета, і тяжко захворів цісар Франц-Йосиф. Комету можна було побачити голим оком на передсвітанковому небі, а про недугу самодержця повідомляли газети в рубриці «Цісар недужий».

Господар дому на Замарстинівській, неподалік міської різні, Збігнев Лукасевич, у якого Михайло винаймав кімнату, сказав увечері, підкручуючи пальцями шляхетські вуса:

– На небі знамення, а на престол сяде завзятий Франц – Фердинанд... Буде війна – і шлюс! Я ж знаю: німецький ворожит Нострадамус ще чотириста років тому написав про 1914 рік у своїй книзі пророцтв: «Студінь скаженіє. Він іде. Жінка постраждає».

У пана Збігнева тільки й було шляхетського, що вуса, закручені догори спіральками: працював він трамвайним кондуктором, проте плебейська посада, яка давала йому можливість

вивищуватися над людьми – примушувати купувати квитки, штрафувати й виловлювати «зайців», – зробила його самовпевненим і категоричним. Малжона Сташка ніколи чоловікові не перечила, щоб не наразитися на образи, які завжди чатували в господаря на кінці язика крутою лайкою. Два дорослі сини, які заробляли на хліб у ковбасному цеху замарстинівської м'ясарні, жили своїм окремим побитом і дома лише ночували, справно віддаючи старому визначену ним квоту на прожиток, – у домі на краю передмістя чутно було вечорами тільки приглушений голос старого Лукасевича, торохтіння посуду й голосне плямкання за їдою, а ще пискливий дзявкіт покойового песика Нарциса, який сидів біля ніг старшого сина і вилизував йому спітнілі пальці.

– Жінка завжди постраждає, не треба бути великим пророком, щоб таке вгадати, – не змовчала цього разу пані Сташка, і пан Збігнев вельми здивувався, почувши від малжони таку просту й правдиву сентенцію. Бо й справді: сини підуть на війну, і не знати, кому буде тяжче – їм чи матері.

– Як ти аж настільки помудріла, що вмієш розгадувати пророцтва, – мовив не так уже впевнено пан Збігнев, – то поясни, що означає «студінь скаженіє».

– Це вже й дурний здогадався б, – підвів голову з-над тарілки молодший Казик – анемічний, із синіми підковами під очима хлопчина. – Зима!

– Лябзда ти! – зневажливо кинув батько. – Не зима, а погибель; то треба думати, що у пророчому слові заховано... Отже – «студінь скаженіє», а «він іде»... Хто йде?

– Та хто? Москаль. Кому ще сюди йти? – озвався старший Едвард, червонопикий від сирої бичачої крові, яку пив у парному цеху замість води і тому схожий був на ката – так принаймні, за його зовнішнім виглядом, визначив Михайло.

– О! – вигукнув утішно старий. – Ти, Едзю, з них усіх наймудріший: дикий москаль піде на нашу добру Австрію і пролле кров. Він же гірший звіра – дітей пожирає!

Михайло слухав розмову зі своєї кімнати крізь прочинені до кухні двері й не втручався, та вже на цьому слові Лукасевича не стерпів:

– А смажить чи сирими їсть? – спитав, заглянувши до кухні.

Старий не чекав будь-яких заперечень від своїх рідних, а тим паче від квартиранта, він звівся із стільчика і накоїжився:

– Ви, русини, тільки й ждете москаля, щоб нас звідси випудити!.. Я ж говорив, Стасю: не впускай русина в хату, бо ті його крейцари вернуться тобі горлом. Я уже знаю, що ви збираєтеся на Кайзервальді, – все у трамваї скажуть! – «стрільці», «соколи»! То я вам ще таке повім, пане Михаїле: як тільки щось почнеться – щоб я вас у своїй хаті не бачив!... Вони, чого доброго, виріжуть нас, як когутів, – повернув голову до Едварда, чекаючи від нього підтримки.

– Залишіть ці справи нам самим, тату, – підвівся з-за стола натоптаний, дужий Едвард, відштовхнув ногою Нарциса, що вже добирався червоним язиком до кісточок, глипнув спідлоба на Михайла. – Заки вони нас... – Едвард витер масні долоні об штани й подався перевальцем до спальної кімнати, залишаючи на підлозі мокрі сліди масивних ступнів.

– Як щось почнеться, Збиху, – тихо зітхнула пані Сташка, – то ні один з них у цій хаті не залишиться.

– Замовкла б ти, стара римундо... – відказав здавленим голосом господар і подався за старшим сином.

Коли двері спальні зачинилися, Казик, озирнувшись, підійшов навшпиньки до Михайлової кімнати й прошепотів у відчинені двері:

– Пане Михасю, ви обіцяли мені книжку про... ну, про те, звідки взялося життя на землі...

– Дарвіна, Казику? Заходь.

З дня на день чекаю на Катрусю. Уже й сниться мені. Здається, я її люблю. Віддавна, ще малку. Ти не гнівайся, Івасю. Я бачив твої закохані очі. Та й хто б у неї не закохався? Не муч себе, у такій ситуації вибирає дівчина.

Колись я навіть мріяв боявся: дочка війта, до якого наш батько ходив на поденщину, а потім і я брав ціпа й зі сходом сонця розпочинав з татом молотити першу сторонку на війтовому току, викохувалася, звісно, не для мене. Проте з часом у людей змінилися поняття про достаток, і влада землі, за яку нерідко проливалася на межах кров, почала поступатися владі цивілізації. Старому Шепетюкові не до шмиги були наші з Катрусєю дитячі забави у війтовому саду, та погорду до харпака з-над Березівки він раптом змінив на поблажливість, коли побачив на комірі мого гімназійного костюма чотири срібні пасочки: нині Михайло ще в четвертій гімназійній, але не знати, ким стане, коли виросте...

Мені дуже не хотілося б входити в родинні стосунки з війтом, та й з Грицем, який невдоволено поглядає на сестру, коли її обличчя засвічується усмішкою при зустрічі зі мною, та я у цьому випадку безсилий... Гриць, правда, далекий від того, щоб оцінювати людей за майновим цензом, проте його, теолога, лякають мої матеріалістичні й радикальні погляди, які він називає, не розуміючи гаразд того слова, соціалістичними. Соціалістом я поки що не став, та коли читаю Енгельса, Джека Лондона чи ще ближчого мені Івана Франка, то переконуюся, що кращої системи для створення рівноправного суспільства я не знайду в жодній іншій філософії. Боюся тільки, щоб майбутні максималісти, як про це застерігає Франко в одній із своїх праць, не перетворили ідеологічну матерію цієї філософії, в якій складові елементи повинні мати здатність з'єднуватися у найрізноманітніші й найдоцільніші сполуки, в закостенілу догму, здатну лише зрівнювати людей – у майновому, духовному, національному і мовному аспектах. А тому я вірю у непорушну силу усвідомленої приналежності до своєї нації, яка єдина має силу допомогти мені внести свій рівноцінний, незалежно від величини квоти, вклад у скарбницю рівноправної громади народів. Тому я готовий захищати із зброєю у руках право своєї нації... Франко вчив, що не можна полюбити України, не люблячи інші народи, а я трохи змінюю цю формулу, йдучи від супротивного: не можна полюбити інші народи, коли не любиш України. Безрідний гомункулус – ворог будь-якого народу: батьківська в людини одна-єдина, навіть коли вона така упосліджена, як наша мама.

Я викладаю ці свої думки, Іване, не для того, щоб тебе повчати, хоча вони можуть і тобі знадобитися. Хочу передовсім для себе самого з'ясувати свою духовну сутність і принципи поведінки в неминучій світовій завірюсі...

Але я розпочав про Гриця – брата Катрусі. Немає сумніву, Гриць – патріот. Та його патріотизм настільки обмежений національними рамками, що від нього один крок до шовінізму. А шовінізм неминуче призводить до трагедії – культурного виродження передовсім своєї нації. Не знаю Катрусиних поглядів на життя – встигла вона виробити свої власні чи сліпо перейняла Грицеві? Дуже боюся людської несамостійності, піддатливості впливам... Боюся наївної і, зрештою, злочинної романтики, крикливого патріотизму, властивого багатьом львівським панянкам, які на котильйонових забавах пришпилюють своїм обранцям до лацканів піджаків кокарди і, не вміючи нічого більше робити, як вибивати ніжками ритмічні танці, голосно вигукують на публіку патріотичні фрази. А хто з них і їхніх обранців готовий нині піти на смерть в окопи?.. «В болоті жаби рай знайшли...»

Ти не знаєш, чиї це слова? Напевне, ні, бо і я зовсім недавно прочитав книжечку поезій наиталановитішого, на мою думку, сучасного українського поета Олександра Олеся, який живе в Києві. Збірку його поезій «З журбою радість обнялась» подарував мені професор географії Степан Рудницький. Який чар слова, яка глибина думок! Від насміху над жабами-патріотами, які не здатні бачити польоту орлів, до найделікатнішого інтиму – «цілуй, цілуй, цілуй її, більш молодість не буде», а далі – до поетичного пеана: «Яка краса – відродження країни!»

Я мимохіть вивчив напам'ять майже всі поезії Олеся – таке в мене вже траплялося з Франковим «Мойсеєм» і «Зів'ялим листям» або ж із «Лісовою піснею» Лесі Українки – і подумав: чому наш краснопис, ставши високим – на рівень із світовими зразками, такий непопулярний серед народів світу? Чому таке упередження до нашої культури в іноземців та іногородців? Чому їх не болить український біль, так, як мене – біль росіянина в поезії Лермонтова, шотландця – у Бернса, поляка – у Міцкевича? Чому вважають у світі, що українська література – не загальнолюдська, а вузьконаціональна, для домашнього вжитку, коли її прикрашає «Кавказ» Тараса Шевченка, «Повія» Панаса Мирного, «Похорон» Івана Франка, «Оргія» Лесі Українки? Адже кожен біль загальнолюдський. Тільки чомусь не український. Ти скажеш: через відсутність державності не знають нас. У цьому є своя рація, але ж і Шотландія, і Польща – теж залежні народи. Та жоден поляк не обізвав себе ляхом, росіянин – кацапом, німець – швабом, а українець, щоб запобігти в сильнішого ласки, поймає себе і рутенцем, і хохлом, і галушечником, та ще й при цьому принижено всміхнеться. То за що, скажи мені, поважати нас, цікавитися нами, коли ми не виховали в собі найелементарнішого, найпервіснішого – національної гордості.

І через те на засіданнях галицького сейму українські депутати мовчать навіть тоді, коли їм плюють в очі: «Нема України, є тільки Польща і Москва!» І через те австрійський уряд з року в рік обіцяє відкрити український університет і ніколи його не відкриває; тицяє нам обгризену кістку за те підленьке «рутенець», бо ж більшого ми не варті: сімнадцять тисяч корон дав на НТШ, тоді як польській Академії наук виділив у десять разів більше. І через те польські *strzeleckie drużyny*⁷ ходять по Львову з крісами й тероризують українське населення; через те в Києві заборонено святкувати сторіччя Шевченка. Можливо, ти знаєш із газет: 9 березня тисячі людей пробралися крізь застави жандармерії на Софійську площу; панахиду в соборі заборонили – народ рушив до Володимирського собору, а звідти на Хрещатик; назустріч демонстрантам вийшла колона чорносотенців – почалося сум'яття. Напевно, ти бачив у «Ділі» знімок: на могилі Шевченка в Каневі, біля підніжжя хреста, сидять, розвалившись, три солдати з карабінами і грають у карти.

Чи треба більшій наруги для того, щоб викресати в собі національну гордість і гнів? І чи можна далі терпіти? Ти скажеш: сам же недавно закликав бути толерантним до народів, які живуть на нашій землі. Так, закликав і закликаю, тільки – не до святокрадців, погромників і шовіністів!

Не сподобалися мені твої слова: «Обставини самі підкажуть, де мені бути». Гриць мав рацію – це пацифізм, рівнозначний рабській покорі. Ти повинен сам, у згоді зі своїми поглядами й сумлінням, вибрати для себе найоптимальніше місце і твердо там стояти.

Голова Українського січового союзу Кирило Трильовський екзерцує нас на околицях Давидова біля Львова. Я отримав кріс, ходжу на вправи, занехав лекції. Професор Дністрянський вважає мілітаризацію української молоді шкідливою – мовляв, це відриває студентів від навчання; йому байдуже, що польські *strzelcy* уже давно пройшли польовий вишкіл.

На днях перейду жити до Академічного дому, виклопотав там для себе ліжко в ізоляторі. У Лукасевича стало небезпечно мешкати. Старий ще нічого, бурчун та й тільки, Казик – «тепле масло», а втім, він добрий і допитливий хлопець, пані Сташку хоч до рани прикладай. А Едвард страшний.

Наприкінці червня у Львові відбудеться українська національна олімпіада – здвиг. Як пройде свято, напишу тобі в іншому листі.

В останню неділю червня в Українському городі, що виходить на Стрийський гостинець, біля спорудженого з дощок амфітеатру з трибуною збирався народ. Приходили матрони в широких спідницях, замітаючи ними стежки, дівчата у вишиваних блузочках з широкими

⁷ Стрілецькі дружини (пол.).

буфами, панове в темних костюмах, з картатими краватками під сніжно-білими комірцями, у солом'яних капелюхах, й гімназисти в уніформах. Кожен заздалегідь займав своє місце, залежно від ціни квитка, щоб після походу стрільців, соколів, пластунів, хорів, оркестрів, кавалеристів, які вийдуть звідси і, обійшовши місто, сюди повернуться, подивитися на фізкультурні змагання: стрільбу з луків і крісів, перегони, метання ратищем і кулею та руханкові вправи пластунів.

Здвиг, задуманий українською громадою як завершення шевченківських святкувань, почався у суботу виставою «Казка старого млина» Спиридона Черкасенка в залі кінотеатру «Gwiazda»⁸ на Францішканській і вітальним вечором, а в неділю після олімпіади має закінчитися в Спортивній палаті великим комерсом⁹, на якому за п'ять корон можна буде замовити столик, причому за вечерю і напої треба платити окремо.

Михайло стояв у вишикуваній на Стрийському шосе колоні стрільців з однозарядним і важким «верндлем» на плечі – п'ятизарядні «манліхери» дісталися старшинам, – кріс давив у плече, і Михайло міркував собі, що такою зброєю багато не навоюєш: «верндель» нагадував козацький самопал, та й усе на нинішньому святі намагалося дотримуватися козацької атрибутики, починаючи з випозиченого в театрі «Руської бесіди» гетьманського одягу на кремезній статури голови Українського січового союзу доктора Кирила Трильовського і кінчаючи барвистими шароварами старшин, що стояли попереду рядових стрільців за широкою спиною Кирила, а серед них хорунжий Гриць Шепетюк.

Через ту гетьманську вберю і почалося непорозуміння між провідцями свята. Голова «Сокола» професор Іван Боберський, який повинен був іти поруч з Трильовським, гетьманського чи хоча б полковницького одягу не мав і, ображений, що Кирило, не попередивши його, так ефектно вирядився, навідріз відмовився іти з ним поруч, бо виглядатиме хіба що гетьманським джурою, тож відвів своїх соколів у кінець колони на значну віддаль від Трильовського.

Михайло чув суперечку між провідцями здвигу, і його пересмикнуло: Господи, ще ж нічого не почалося, ще ж ніхто не знає, буде чи не буде створений при австро-угорській армії український легіон на зразок Першої стрілецької бригади Пілсудського, а вони вже погризлися за регалії, нібито в майбутній боротьбі вирішуватиме перемогу не сила, не єдність, а барвисті кунтуші і розцяцьковані піхви шабель. Хвалити Господа, що на ньому сірий однострій рядового стрільця...

Колона рушила. Попереду Михайла карбує крок хорунжий Шепетюк із «манліхером» на ремені, на ньому вишивана ляна сорочка, зелений кунтуш і червоні шаровари; й здається враз Михайлові, що вони відмаршировують на фронт, і той пишний одяг вивалюється окопною глиною і кров'ю... Колони йдуть одна за одною, грає оркестр, хор співає «Нумо, браття, до зброї, ходім погуляти!», пісня захоплює дух, з нею легко йти до бою, Михайло співає теж, плече ние від «верндля», – як він буде воювати, коли в нього вкладається тільки один патрон?... До тями повертають його вигуки «слава!» – це вітають їх люди, що стовпилися з обох боків вулиць на тротуарах.

«Уже й слава, а за що?» – дошкулює Михайлові гіркота, він не терпить патріотичного галасу, і на гадку приходить, ніби для відрати, Катруся. Питав Гриця, чи не приїхала, бо вже мала б бути. Писала Михайлові, що відшукає його в університеті, на Замарстинів не піде: міста не знає. А він на лекції уже й не ходить... Невже Гриць затаїв?

Здвиг іде Кадетською, Коперника, Словацького, Підвальною, Валовою, а на Академічній, біля пам'ятника Фредрові, чільні колони зупинилися, щоб підтягнулися задні, і тоді Михайло

⁸ «Зірка» (пол.).

⁹ Бенкет.

побачив серед натовпу Катрусю. Стоїть у білій сукні й сама біла, мов шумка на молоці, спинається на пальці й махає йому рукою; Михайло перешикувався на край ряду.

«Я записалася, Михайлику, до семінарії, але нічого певного мені не сказали». – «Ти давно приїхала?» – «Позавчора. В університеті тебе не розшукала». – «Де ти зупинилася?» – «Гриць влаштував мене в одній господині на Руській». – «Гриць?» – «Хіба він тобі не казав?» – «Ні, не казав... Ось що, звернися у «Жіночу громаду», там можеш дістати рекомендації в семінарію, якщо... А втім, чекай мене після олімпіади в парку, біля пам'ятника Кілінському», – і колона рушила.

Олімпіада розпочалася гімнастичними вправами пластунів. Стрільці стояли лаштунками з лівого боку трибуни, а зовсім недалеко, на парковій галявині, збирався чоловічий гурт. Крізь просвіти між деревами Михайло побачив укопаний посередині галявини гладкий високий стовп, з вершка якого звисала довга ковбаса, а на зрізі стовпа стояла пляшка. Гурту прибувало, якийсь гевал спинався на стовп, сповзав і знову ліз догори; регіт, крики, свист лунали в парку, заглушуючи музику; стрільці кинулися розганяти хуліганів, які намірилися зірвати свято; червонопокий вервела таки видряпався наверх, схопив у зуби ковбасу, в руку – пляшку і сповз униз.

– Фірма Бачевського, панове! – вигукнув, розкорковуючи пляшку; Михайло впізнав Едварда.

– Паскудо! – скрикнув і замахнувся на нього кольбою «верндля», та Едвард не відступив, простягнув до Михайла руку з пляшкою, примружив заплілі очі й процідив крізь зуби:

– Випиймо, пане Місю, мирову, поки не пізно, бо як не вип'єш тепер зі мною, то колись я тебе вб'ю.

Стрільці відтіснили напасників, ті почали шпурляти камінням, досягаючи амфітеатру, на допомогу підбігли пластуни – хулігани опинилися в яру; тільки Едвард стояв навпроти Михайла, і врешті й він, виплюнувши слово «бидло», подався за своїми. Над яром оглянувся і помахав кулаком:

– Не попадайся мені на дорозі, хаме!

На майдан вийшли лучники. Свято продовжувалось.

Та недовго.

О четвертій годині примчала до амфітеатру карета. Трильовський і Боберський, побачивши на ній намісницький герб, побігли привітати графа Коритовського, який обіцяв прибути на свято. З карети вихилився намісник Галичини, щось прошепотів Трильовському до вуха, і в того затрусилися коліна.

Рвонула четвірка коней, намісницький повіз покотився Стрийським гостинцем, Трильовський вийшов на трибуну і, знявши гетьманську шапку, оголосив страшну новину – зойк прокотився над багатолюдним майданом.

– Панове-громадо! Прошу розходитися по домах і спокійно чекати розпорядження влади. В Сараєві вбито престолонаслідника архікнязя Франца-Фердинанда!

Пишу тобі, Іване, зі Стрия. Уже початок вересня. Львів зайняли російські війська, які підуть і далі; наш легіон має стояти на смерть в угорських воротах Карпат. Адресую листа в Пилипівку, бо ж, напевно, вашу семінарію у Станіславі закрили. Раджу тобі, як отримаєш мобілізаційну картку, зголоситися у повітову Бойову управу українських січових стрільців. Усе одно, де гинути, а тут хоч будеш серед своїх і не знущатиметься з тебе австрійський чи мадярський капрал.

Якщо говорити по щирості, я трохи розгублений: сподівався на краще. Звичайно, створення українського військового легіону стало для нас необхідністю, бо ж створений легіон польський, і силова рівновага на галицькому терені мусить бути на випадок... ти здогадуєшся, що я маю на увазі. Львівська міська рада після оголошення війни Росії виділила на польсь-

кий легіон півтора мільйона корон, а президент Львова Йосип Нойман заявив представникові щойно створеної Головної української ради, що Львів є польським містом і таким буде завжди: *polski Lwów – polskim legionom*¹⁰. Тож зрозуміло, що українське військо необхідне хоча б для оборони.

Та коли озброєні найновішими крісами польські легіонери вимарширували на територію Польського королівства, українським стрільцям виділено кріси системи Верндля – на один олов'яний набій і з довжелезними багнетами, зате багато диму, і гук – немов із гармати.

А скільки за це виявлено від наших провідців вірнопідданської вдячності австрійській владі! На четвертий день після оголошення війни по обіді була організована у Львові щойно створеною Бойовою управою УСС маніфестація – польська відбулася зранку – з музикою, транспарантами. Натоп зібрався на Ринку перед кам'яницею «Просвіти», з балкона промовляв голова Бойової управи Кирило Трильовський і проливав сльози за престолонаслідником, крикуни з юрби вигукували: «Хай живе цісар Франц-Йосиф!», «Хай живе кайзер Вільгельм!»; потім на Бернардинській площі, перед будинком комендатури, співали австрійський гімн і марш Ракочія, жінки лементували: «Слава австрійській армії!» і дякував львів'янам за вірнопідданість генерал Колошварі. А після параду Боберський з Трильовським (про це розповідали на другий день) вечеряли в локалі «Колозеум», навперебій хвалилися, що українська демонстрація була втричі більша від польської і брали у ній участь визначні люди, а в польській – самі вуличники, потім удруге тяжко посварилися за першість і врешті знайшли соломонове рішення – комендантом майбутнього легіону призначили директора Рогатинської гімназії Михайла Галущинського. Комедія: високі стрілецькі ранги отримують не військові, а професори, студенти й гімназисти. Мені вже почепили три зірочки підхорунжого, хоч порошу я ще й не нюхав, а Гриць Шепетюк, невисвячений теолог, став нашим польовим куратом.

На другий день Головна українська рада видала комунікат, обведений чомусь чорною рамкою; траурний вигляд відозви пригнічував тривогою і непевністю; відозва закликала добровольців вступати до лав УСС. Я зголосився до поборової комісії на вулиці Коперника і був зачислений до куреня Гриця Коссака, який формувався в селі Гаях недалеко Львова.

Я ще не сказав тобі, що після здвигу, розпущеного Трильовським з причини вбивства Франца-Фердинанда, я чимдуж помчав до пам'ятника Кілінському і прочекав там до самого вечора – Катруся не прийшла. Всіляке мені лізло до голови, усе не сходило з думки банда вуличників, яка намірялася зірвати свято в Українському городі, та я втішав себе думкою, що вона мерщій виїхала з розтривоженого Львова.

Тож яке було моє здивування й радість, коли я побачив у канцелярії поборової комісії за столиком її – Катрусю!

Вона схопилася з крісла, підбігла до мене й припала до грудей.

«Я знала, що ти прийдеш сюди, Михасю, тому...» – «Як ти тут опинилася?» – «Я зайшла, як ти мені порадив, до «Жіночої громади» на Руській, видно, сподобалася функціонеркам, і вони запропонували мені, оскільки про семінарію нема вже що думати, працювати в них... А до пам'ятника Кілінському я не йшла – таке тоді робилося в місті...» – «І вони тобі доручили секретарювати в поборовій комісії? Але ж російські війська вже під Львовом, тобі треба їхати додому». – «Я записалася в жіночу чету...» – «А що скажуть батько, мати, Гриць?» – «Це ж Гриць мені порадив: хтозна, що буде діятися у наших селах – окупація, солдати... А я піду з тобою, Михайле!»

Катруся довірливо дивилася мені в очі, і я зрозумів, що вона – моя доля. Але на яку небезпеку пішло дівчисько!.. Та, зрештою, нині й справді ніхто не вгадає, де безпечніше. В селах сваволять гонведи, виловлюють «москвофілів», вішають або женуть до Талергофа – ти

¹⁰ Польський Львів – польським легіонам (пол.).

вже чув про цей страшний концтабір? Ми опинилися між молотом і ковадлом – між царем і цісарем.

На початку вересня курінь Гриця Коссака виїхав поїздом до Стрия, там нас розмістили по стодолах і хатах. до прийняття присяги займалися військовими вправами і стояли в черзі до польових кухонь. У стрільців завелися воші.

Російські війська вже зайняли Галич, Калуш, Долину, а до Стрия продовжували підходити все нові й нові колони добровольців, зібралося їх тут близько двадцяти тисяч. І знаєш, кого я серед них побачив? Ти, мабуть, чув про нову зорю театру «Руської бесіди» Леся Курбаса. Якийсь час він був актором Гуцульського театру Гната Хоткевича. Я бачив його на святі Шевченка в Спортивній палаті на Зеленій, він читав «Кавказ». Високого росту, палаючі очі, м'який баритон, поривчасті нервові жести, своєрідні інтонації. Талант! Та про нього потім...

Сталося у Стрию нечуване свинство: за наказом Кирила Трильовського, який тепер командує нами з Відня, із двадцяти тисяч добровольців відібрано тільки дві – здебільшого з інтелігенції і студентів, а сільським хлопцям звелено розходитися по домах. Вони й пішли – злі, розчаровані й ображені на панство, і багато з них, кажуть, додому не добралося: їх вилувлювали мадярські польові жандарми і закованих вели на розстріл за те, що вони буцімто пробували пробиратись до росіян. Та все те якось унормується, набір до УСС буде продовжуватись, то ти... А втім – як знаєш...

Нас обмундирували в гонведську уніформу, тільки й того, що на лівому боці чакو дозволили почепити відзнаку «УСС» і привели до присяги в стрийському Народному домі. Вишикували рядами перед вівтарем, оркестр заграє «Боже, буди покровитель цісарю, його краям», командант Галушинський виголосив довгу промову, з якої я запам'ятав лише одну фразу: «Нехай веде нас до перемоги гадка про найяснішого пана цісаря!», і закінчив вигуком: «Хай живе Франц-Йосиф, гох!»

У залі тричі пролунало «гох», я мовчав, а тоді побачив, як із другого ряду стрільців, що стояли спереду, демонстративно вийшов Лесь Курбас і подався до виходу. Більше я його не бачив.

Завтра виїжджаємо у Сколе, а звідти до коша у Варпаланку біля Мукачеве, де пройдемо вишкіл. Легіон усусусів зачислений до корпусу генерала Гофмана, який пошле нас на битву mit Gott fur den Kaiser und Vaterland.¹¹

Р. S. Жіноча чета виступає разом з нами. Катрусі там нема. Що з нею? Я хотів випитати у Гриця, він повинен би знати, та Гриць уперто уникав зустрічі зі мною. А після присяги відразу виїхав до Відня – нібито висвячуватися на польового курата... Я напишу з Варпаланки, а ти сповісти: може, Катруся повернулася-таки в Пилипівку?

¹¹ З Богом за кайзера і батьківщину (нім.).

Розділ другий

Наступного дня перед обідом Янченко, Ніструл і Горбов принесли перший улов: із десяток доброго хариуса і дві воронобокi тлусті щуки. Я зібрався у тундру по дрова: треба варити юшку. Спитав, де Пеньков, може б, він допоміг мені: з дровами в тундрі сутужно. Юра сказав, що Степан подався вранці уздовж озера з рушницею. Мені стало дивно, чому з рушницею: полювати ще не можна, пташата-куріпки тільки-но почали опірюватися. Певне, за звичкою...

Підоспіла й мені робота. Риболовлею я не займався: не йде мені риба на гачок, та й не вистачає терпіння невідривно вдивлятися у поплавцець. Для мене відпочинок – ватра, дрова і кухня.

При ватрі я можу просидіти цілу ніч: вогонь не тільки зігріває тіло, а й очищує душу. Щось там за довгі будні понакипає у ній, іржею візьметься і шкребе, пригнічує, в'ялить. А первісна чистота вогню, немов панацея від недуг, які людина сама на себе накликає, немов свідок вічності перед короточасним людським існуванням, заперечення дріб'язку, яким так бездумно затруємо собі життя, – випалює окалину невдоволення, жадоби, марносластва, смутку, і ти чуєш, як вона кришиться, облітає і вивільнює із зашкарублості твою чисту й добру, для творення призначену первозданну сутність.

А за кухнею я стаю ніби своїм власним прапредком, язичником, який вчиться розуміти матерію, придатну для споживання, і дивується, як захований у шкаралущі, лушпайці непоказний продукт ніби силою твоєї ворожби вивільняє запах, смачність, поживу, які не тільки заспокоюють інстинкт, не лише набивають шлунок, а й дають силу думати, радіти, страждати і творити.

Та найбільше люблю під час відпочинку в тундрі ходити по дрова. Тоді я цілковито з'єднуюся з природою, ніби занурююсь у неї і стаю невід'ємною її часткою. Мені здається, що я перший з людей ступив сюди ногою, що все тут непорочне, незасмічене, неторкане, що ніхто до мене не вбирав тут у свої очі чистого неба і цвіту, а у вуха – розмаїття голосів.

Йду і втішаюсь останніми днями тундрового літа. Воно коротке й буйне. З початком червня починають чорніти вершини горбів, чорнота швидко сповзає униз – до яруг, балок і круч, в яких на все літо залишаються спресовані верстви брудного снігу, а тоді прилітають яскраво оперені кулики-турухтани – гостродзьобі, на тоненьких ніжках, – сповіщаючи своїм гамором початок кількадечної весни. Не гаючись, бо квапить природа, стають самці до бою, щоб відвоювати собі самиць, які повинні чимскоріш відкласти яйця і до половини серпня викохати нащадків; самці наїжачують барвисті краватки, сходяться і відчайдушно б'ються, різнобарвне пір'я розлітається, і на тундрових просторах розквітають із них жовтогарячі купальниці, білосніжна пушиця, голубі незабудки, червоний іван-чай...

Ще по ярах над струмками висять снігові намети, ще на воді мерзне крига, а тундра вся цвіте, тужать канюки, гудуть бекаси, щебечуть пуночки; коричневі, мов сама тундра, сидять уже на яйцях куріпки, і коли з'являється у небі сокіл-сапсан, погрозово описуючи коло, стрімко злітають угору білі куропачі й падають каменем подалі від гнізда: рятують сім'ю, віддаючи себе в жертву соколам.

Після кількох днів гамірної весни, за час якої птахи відкладають яйця, псець встигає скинути із себе біле хутро, замінивши його менш привабливим рудувато-сірим маскхалатом, – починається комарине літо. Ще немає комарів – цих найлютіших ворогів усього живого в тундрі, та чуйне вухо вловлює загрозливе шипіння у заплавах озер і в старицях річок: вода в них бульбашиться, ніби кипить, ворухається без вітру жорсткі стебла осоки – то вилізають із води мільярди комариних личинок, вони тріскають, і з прозорих кожушків вилітають рої. Табуни самців витинають у піднебесі свої зазивні танці, а комариці, збуджені непереможним покликом продовження роду, з лютим писком розлітаються у пошуках живої крові, без якої

не можуть зачати в собі нове життя; вони проженуть на північ стада оленів, вимучать пастухів, не дозволять спокійно відпочивати рибалкам і зникнуть, мовби їх ніколи й не було, у кінці короткого літа.

Тундрове літо постає нині переді мною в одному менті, наче для того, щоб я запам'ятав його напередодні зимових буревіїв. Воно вже закінчується, комарів стало помітно менше, але ще тепло, хоч із півночі починає тягнути різкою прохолодою, і бовдуряться на обрії сизі хмари. Куріпки ще годують своїх малят, та за тиждень-два вони вже виростуть, тоді самички перестануть стерегти гнізда – розпочнеться полювання на куріпок. А нині вони ще саможертвовно вилітають назустріч ворогові і, вдаючи немічних, падають йому під ноги, відводячи короткими перельотами у протилежний від гнізда бік.

Я збираю паливо, складаю на купи і приглядаюся до кожної коряжини. У багатьох упізнаю творчу руку природи й дивуюся, що вона, як і людина, уміє відтворювати живий світ у подобижах. Ось із цієї, наприклад, знімеш кору і побачиш земноплаза, який жив тут мільйон років тому; в іншій вбачається умудрене досвідом обличчя старого аборигена; ще інша з-під кори зраджує лінії звабливого діво-чого тіла, а ось ця... Піднімаю розкарячений подовгуватий пеньок і, напевне, тільки мені вбачається в ньому страхітливий монстр – втілення постраху, погрози й жорстокості, – опредмечений виплід найхворобливішої людської уяви. Беру пеньок із собою.

Я наносив дров, розпалив ватру під казанком, а потвору, ще не оброблену, поставив біля входу в бунгало. Вряди-годи позирав на неї: був то ще не проявлений образ спрута з огидною людською головою, що випнулася над шупальцями; два сучки на місці очей тупо й безжалісно вп'ялися в мене – стало моторошно, і я задумав кинути потворний виплід природи в огонь.

Та не встиг цього зробити. В той час, коли я дивився на чудовисько, позаду мене стояв Федір, він теж придивлявся і затримав мою руку.

– Не треба, Євгене. Краще вирізьби з нього те найстрашніше, що мучить тебе ще й нині, і воно таким чином якось відчужиться від тебе. Не можна вічно про те думати: я чув дещо про страйк на Сорок другій шахті після страти Берії. Хоч призабудь... А взагалі, щось діється з тобою цього разу, для мене не зрозуміле. Таким я тебе ще не бачив. Коли я розповідав про скитальника Михайла, ти весь перемінився, наче щось неймовірне тобі привиділося. Може, поділишся зі мною, душу облегшиш?

– Не знаю, – відказав я нерішуче. – Смішно було б і признаватись. Але мені здалося в одну мить, що той Михайло – мій рідний дядько.

– Яким чином? – здивувався Федір.

– Мій стрийко Михайло був полярником, потім потрапив на Соловки. Мені говорили, що з соловецького табору він нібито втік. Може, то його спіймали і заслали у Воркуту?..

– Оце-то вже справді баєчка... Але про дядька ти мені нічого не розповідав. Справді був полярником? І ти ніколи цим не похвалився?

– Боєм не хваляться.

– То хоч розкажи...

Із книжки Михайла Шинкарука «14 місяців на Землі Франца-Йосифа»

У квітні 1931 року доцент Харківського інституту народної освіти геоморфолог Михайло Шинкарук отримав від директора Арктичного інституту Рудольфа Лазаровича Самойловича телеграму, якою він запрошував молодого вченого прибути в Ленінград для підготовки третьої з черги зимівлі на Землі Франца-Йосифа в бухті Тихій, причому професор призначав Шинкарука заступником начальника експедиції.

Такого важливого й заманливого доручення я не чекав. Минуло неповних три роки, як я виїхав із Праги до Харкова, зайняв посаду викладача географії в Інституті народної освіти, був обраний доцентом і відзначився хіба лише тим, що написав для газети й шкільної читанки з географії популярну статтю про експедицію Умберто Нобіле на дирижаблі «Італія» до Північного полюса. Стаття, правда, мала неабиякий успіх у читача – через те, мабуть, що матеріал для неї я взяв безпосередньо із спогадів члена експедиції Нобіле чеського професора-геолога Франтішека Бегоунека, котрого знав особисто. Але який міг бути зв'язок із статтею і викликом професора Самойловича! Адже таких спеціалістів, як я – і кращих, – у Союзі, напевне, багато.

Цю головоломку я сам розв'язав, поквапцем збираючись у далеку дорогу. Адже після студій і докторантури в Українському вільному університеті у Празі на природничо-географічному факультеті я захищав докторську дисертацію, і на професорській раді виступив з оцінкою першої моєї наукової праці сам Франтішек Бегоunek. З тієї пори професор часто знаходив час для розмов зі мною, заохочував повернутися на батьківщину, де перед географами й геологами розкриваються широкі простори Арктики. В кінці літа 1928 року Бегоunek, овіяний славою, повернувся після катастрофи «Італії» до Праги, він зустрічався з викладачами й студентами університету та педагогічного інституту, а мені особисто розповів усю історію трагічної експедиції. І накінець: коли я вже був у Харкові, до Праги приїхав із візитом герой рятувальної виправи Рудольф Лазарович Самойлович, який на криголамі «Красін» вивіз на Велику землю рештки експедиції Нобіле, у тому числі й професора Бегоунека. Чи не можна допустити, що під час розмови з Самойловичем Бегоunek порекомендував йому мене?

В середині квітня я був уже в Ленінграді. Присадкуватий, зовсім лисий, з пишними вусами, професор Самойлович зустрів мене привітно, він зразу ж підтвердив мої здогадки – «так, так, вас рекомендував професор Бегоunek» – і доручив мені технічний бік підготовки зимівлі.

Спочатку я ніяк не міг зіставити цю добродушну ділову людину з легендарним полярником, про якого наслухався світ. Професорові всього п'ятдесят літ, а про його життя можна списати волову шкуру. 1908 року за участь у РСДРП Самойловича вислано у глухе село Архангельської губернії Пінегу, де жило близько ста політичних засланих і серед них Олександр Гріневський – майбутній Олександр Грін. Дипломований геолог Самойлович вибрав з-поміж висланих охочих, у тому числі й Гріневського, і провів з ними геологічне дослідження русла ріки Пінеги. Цією працею зацікавилася Товариство вивчення російської Півночі – Самойловичу і його колегам дозволили жити в Архангельську. Вивчаючи береги Білого моря, Самойлович наймав на судна норвезьких шкіперів, які розповідали Гріневському свої морські пригоди...

Мешкав Самойлович у тому ж будинку, що й випускник Сорбоннського університету, дослідник Везувію і керівник кількох експедицій на Нову Землю Володимир Русанов, і став його учнем. 1912 року Рудольф Лазарович вирушив із Русановим в експедицію на Шпіцберген, де знайшов великі запаси вугілля. Із Шпіцбергена Русанов зі своєю дружиною Жульєттою Жан подався на шхуні «Геркулес» у подорож Льодовитим океаном на схід, з якої не повернувся, а Самойлович виїхав на Велику землю з реліквією, яку свято зберігає і донині, – письмовим клопотанням Русанова до петербурзьких властей дозволити Самойловичу жити у столиці.

Вона схопилася з крісла, підбігла до мене й припала до грудей.

Після революції професор Самойлович здійснив п'ять експедицій на Нову Землю і, врешті, очолив рятувальну виправу на криголамі «Красін». 1929 року у складі експедиції, очолюваної професором Отто Шмідтом, побудував на Землі Франца-Йосифа першу полярну станцію.

І ось я їду працювати на тій станції. Велика це для мене честь.

До літа штат зимівлі з десяти чоловік було вкомплектовано. Ми виїхали з Ленінграда до Архангельська. Тут закупили метеоапаратуру, продукти, собак, корову і в Червоній пристані

почали завантажувати наше судно «Ломоносов». Поряд із нами готувався до виїзду в Арктику криголам «Малигін» з іноземними туристами на борту.

Мені пощастило побачити самого Умберто Нобіле. Він прийшов до нас на судно – високий молодий генерал з відсутнім поглядом, ніби приречений: за невдалу експедицію на Північний полюс Муссоліні наказав завести на нього судову справу. Я добре знав від професора Бегоунека весь перебіг трагедії виправи Нобіле, і заворушилося тепер у мені змішане почуття жалю й осуду до марнославного генерала. Адже виконував він завдання фашистського диктатора, який прагнув оголосити Північний полюс і Землю Франца-Йосифа італійськими – і не вдалося; на архіпелаг їду я, представник України! Через вас, генерале, подумав я, у пошуках жертв невідомої експедиції загинуло сімнадцять людей, і між ними великий Амундсен, вас же, цілого й неушкодженого, вивезли з льодів на літаку в Італію, і ви залишили свою команду, забувши, що капітан із корабля, який тоне, сходить останнім. Крім того, професор Самойлович оглядав у Німеччині дирижабль «Італія» й застерігав, що він не для Півночі.

Та, з другого боку, Нобіле таки досягнув Північного полюса – перший в історії дослідження Арктики. Хтозна, може, для того, щоб світ дізнався про епохальне відкриття – на полюсі не вода, а лід! – та про героїстство криголама «Красін», потрібна була катастрофа?

Нобіле спитав, хто керівник експедиції на Землю Франца-Йосифа. Начальника зимівлі Луки Васильовича Кулаєва на судні не було, відрекомендувався йому я. Він попросив мене пошукати на архіпелазі слідів групи Алессандрі з шести людей, яких дирижабль «Італія», звільнившись під час зіткнення з землею від тягаря кабіни управління, поніс у безвість.

19 липня ми віддали швартови й попрощалися з Великою землею...

– Я повірив, Євгене, – перервав мою розповідь Янченко. – Повірив у те, що твій дядько був репресований. А як могло бути інакше з учнем Самойловича, якого теж не стало в 1938 році? Ми, геологи, знали про трагічний кінець нашого божества ще до 1956 року. Тридцять літ чекаємо правдивого дослідження про нього... Та щоб скитальник Михайло був твоїм дядьком – перевірити в це важко... А втім, що ми знаємо про них? Вони зникли для нас назавжди в день свого арешту, а про їхнє життя у таборах можемо тільки здогадуватись.

Якийсь час ми мовчали, дивлячись на тупозорого спрута, що заховався під корою коряжини – ніби й не здох, а лише зачався, і я подумав, що й справді треба чимскоріше вилючити його, виявленням умертвити і залишити людям для злої пам'яті.

У цей мент почувся постріл в тундрі. Він пролунав, мов хрускіт зламаной вітром деревини, а за мить покотилася над тундрою луна, хвилею пронеслася над озером і стихла аж за небокраєм, стривоживши околицю.

Постріл був скрадливий і підступний: так стріляє із глухої засідки вбивця, так накладає на себе руки самогубець на відлюдді. Тільки луна вдарила на сполох, сповіщаючи людей про звершене.

До табору, покинувши вудки, прибігли Віктор і Юра.

– Хто стріляв? – позирали на мене і Янченка, та, побачивши, що ми стоїмо голіруч, повернули голови в той бік, куди вдивлялися ми.

Із заростей тундри до надозерної левади підходив чоловік із рушницею за спиною: був це, звичайно, Степан Пеньков, та ми, розпізнавши його в обличчя, усе ще приглядалися до нього, мов до заброди, який іде до нас непростений. Він тримав в опущеній руці якийсь предмет, що погойдувався, наче до руки підвішений, і врешті ми зрозуміли: Пеньков убив куріпку.

Він наближався до нас, усміхаючись, мав вигляд удатного мисливця, що повертається з полювання з неабияким трофеєм, а ми стояли, мов укопані, дивлячись на бездушного бракон'єра, який сподіювався безглузду смерті серед неторканої природи. Пеньков, не розуміючи, поглядав на наші суворі обличчя, намагаючись збагнути причину невдоволення, і поступово нітився сам, піснів, з усмішки на губах залишилася жалюгідна гримаса; він опустив куріпку на

землю неподалік вогнища і глянув на мене, пробуваючи ще раз витиснути усмішку, та це йому не вдалося; він вимовив:

– Спатрайте на обід...

Юра Ніструл, виминаючи запобігливий погляд Пенькова, сказав крізь зуби:

– Ти не міг з цим почекаати хоча б тиждень?

– Та що ви, братці! – Пеньков зняв рушницю й припер її до бунгала. – Чому ви дивитесь на мене, мов на злочинця? Ніколи не бачили вбитої куріпки? А я й не шукав її... Вона сама вилетіла мені назустріч, упала, а потім почала віддалятися, припадаючи до землі. Я подумав: підбита – й вистрелив... Та їх тут мільйон!

Федір мовчки сопів, дивлячись під ноги, його воляча шия багровіла, я подумав, що саме так він готувався колись до розмови з «блатними», чекав, що й зараз його товсті губи виплюнуть вульгарну лайку, та він, видно, стримав себе, підвів голову й сказав до Пенькова:

– Мільйони? То правда... Мільйони окремих куріпок, а в кожній – діти. А чи ти знаєш, що людей теж рахують на мільйони, а вбивають по одному? Ну, добре, забезпечив ти нас продуктами, Степане, тож треба було ще й попередити: не беріть мене, хлопці, з собою, бо я дешева. Дешовка! Віднеси... стерво...

Горбов засміявся: він не зрозумів, кого стосується слово «стерво» – Пенькова чи вбитої куріпки, – і своїм сміхом трохи розрядив напружену атмосферу; потім спитав Пенькова, начеб нічого особливого й не трапилося:

– Ви весь час працювали домоуправом?

– Яке ваше діло? – пирхнув Пеньков і подався до озера.

І тоді мені мало не вихопилося з уст: «Кумом», опером працював, я його знаю. І стріляти йому не першина!» Та щось ворухнулося в моїй душі жалісливе: я ж ні від кого не чув, щоб він стріляв у людей, навіть тоді, під час розправи... Пеньков виконував свою службу, хтось мусив там служити, не можна їх усіх осуджувати, серед них були й люди... А скажу зараз – і нинішній його вчинок накладеться на колишню професію, я затаврую людину назавжди словом «убивця» – чи маю право це вчинити? А що підстрелив птаха не в сезон – з кожним може таке трапитися: мисливський інстинкт...

Я змовчав. Але знову відчув, як напливає на мене колишнє: справді, через Пенькова я не буду вільний від лихих спогадів усі десяти днів відпочинку...

І вже ліниво стукотить десь у часових безвістях арештантський ешелон, він іде вже два тижні, з простоями, а я – наймолодший серед в'язнів, засуджений майже на стільки років, скільки маю від народження, – трясуся у набитому пульмані від простудної гарячки; врешті мене переводять у санітарний вагон.

Доглядає мене санітарка – арештантка з «побутовиків», вульгарна повія, яка без сорому злягається щоночі, не соромлячись мене, з конвойними; кожного разу спить з іншим, по черзі обслуговуючи всю «вохру»¹², бо дорога зі Львова до Воркути довга – цілих три місяці.

«Пацан, ти багатьох таких пульнув?» – показує на конвойного.

«Жодного».

«Так я тобі й повірила! Задурно взяли!»

Ні, не задурно. Бандерівці вивели мене вночі з дому, дали карабіна, а коли почалася облава, я сховався з тим карабіном – чому його кудись не викинув, не знаю – у якійсь stodoli на горищі, і там мене знайшли облавники. Але я їй не кажу цього, все одно не повірить.

«Пацан, потримай у руках коц, оправлятися буду», – наказує мені «шалава» щоранку, присідаючи над туалетною дірою в куті санітарного вагона.

«Пацан, температури в тебе вже нема, але я підіб'ю градусник, бо як вернешся до свого вагона – здохнеш».

¹² Озброєна охорона (вооруженная охрана).

«Хлебчи баланду, пацан, – казала, подаючи мені самої гущі, – бо мамину цицьку вже ніколи не будеш ссати. Їж, бо згинеш, дистрофіку нещасний».

Я слухаюся її, ревню виконую усі накази і дякую їй за життя. Донині. Брудний, здеморалізований, упосліджений повії...

– Чому то люди так безнадійно порозгублювали свої позитивні заряди? – зітхнув Федір. – Від горілки чи від одностайного будівництва комунізму?.. Пішачки безвідповідальні, гвинтики безмозкі... Та досить, вирізьблуй свою потвору; може, тобі від того легше стане.

Я тут же взявся за коряжину. Відійшов за кущі на галявинку: хотілося робити це на самоті, та не вдалося. Почув, як біля мене, трохи позаду – бо ж не можна живому бачити покійника – примощується на траві мій батько й легко торкається долонею до моєї спини...

З розповіді Івана Шинкарука

Я не раз розповідав тобі, сину, про свої військові пригоди – прихалпцем і без часової послідовності, та, напевне, ти не все запам'ятав; та й чого б то мої розповіді, такі схожі на небилиці, мали триматися хлоп'ячої голови. Нині ж ти настроєний на мою хвилю, тож слухай, поки мозолиш зображення тундрової потвори з наївним бажанням відчужити злу силу, що впродовж багатьох десятиліть глумилася над твоїми батьками і над тобою.

«Сам розумію, – відізвався я на ласкавий голос батька, – те, що роблю, – дитяча забава. Але ж вона має первісний прецедент. Людство в дитячому віці вдавалося до заклинань, ритуальних танців, зображень тотемів: пітекантроп рисував на стіні печери дракона – для чого б то? Може, для того, щоб застерегти далеких нащадків перед злими силами, які чигали на нього звідусіль, а можливо, створював собі талісман надії на перемогу над ними? Чому ж в'язні всіх часів записували на стінах камер слова молитов, революційні гасла або ж прокляття поневолювачеві? Хіба могло це змінити його долю? Ні. Та, видно, є вища сила добра і зла, образ якої людина, у міру свого розвитку, уявляє і до якої звертається у безвиході – з прокляттям або благанням».

Це правда... Скільки разів над річкою П'явою в Італійських Альпах, коли смерть наповзала і з землі, і з неба, я, завзятий радикал і атеїст, гаряче вимовляв слова «Отче-наша»; скільки разів найбруднішою лайкою закликав ту смерть – і вона відступала, а в час передишки я, немов печерна людина, яка малює на стіні образ сонця або дракона, свято вірив у магічну силу молитовного і брудного слова.

Я згадав про італійський фронт... Про це розповім тобі іншим разом – розкажу про кровожерного дракона, ім'я якому Габсбург, котрий збирав докупити галицьких українців, користуючи з їх віри в цісарську ласку, і кидав нас, сміливих і відчайдушних, бо ж у боротьбі за обіцяну волю усяк стає таким, у найстрашніші військові вирви то на Маківці, то над П'явою, то в албанських горах, щоб винищити нас до ноги й опісля не мати клопоту з нами; посилав на вірну смерть, і ми йшли, ми воювали, мов барси, й гинули, як мухи.

Я вийшов з того пекла навіть не поранений. Як могло так трапитися, не знаю і досі, – невже ті розпучливі слова благань і проклять мали якусь силу? Я пройшов дном другого в моєму житті пекла – у польському концтаборі в Домб'є і залишився живий. Не пережив тільки сталінського... Я помер з туги за тобою у ранньому віці, бо не мав надії, що виживеш: надто мізерний тілом ріс ти в мене. А переміг – і вирізьблujesz тепер потвору, яка не здолала тебе. Вирізьблуй і закликай, щоб ніколи більше не мала вона влади над людьми.

Ті листи, які писав мені брат Михайло зі Стрия, Мукачеве, Львова, я прочитав аж після війни, мати їх зберегла. Власне, мені не треба було їх читати, брат усе навчав розповідати в концтаборі на околиці польського містечка Домб'є біля Кракова. Мене, коли я повертався з італійського фронту, інтернували пілсудчики тільки за те, що я назвався українцем, а брат потрапив у

польський полон під час операції чети Української Галицької армії на залізниці Львів – Перемишль.

Михайло втік із табору, я ж не зважився: завжди був боязливіший за нього. Повернувся додому після окупації поляками Галичини.

...Іван Шинкарук був мобілізований австро-угорською військовою владою аж у липні 1917 року, після відступу з Галичини армії генерала Брусилова. Йшов йому тоді дев'ятнадцятий рік.

А думалось: обминула його війна. Друга російська окупація Галичини вже не здавалась окупацією, люди прийняли нову владу за свою: подобрів «москаль»; Коломийський повіт прилучено до Чернівецької губернії Галицько-Буковинського генерал-губернаторства, у Пилипівці відкрито дитячу захоронку¹³, де діти отримували сніданки і вчилися, учителька Шубертівна приступила до праці, взявши собі на допомогу недовченого Івана.

Сповнилась Іванова мрія: він став учителем. А восени, як пообіцяв голова шкільного відділу губернаторства Іван Гнатович Красковський, відкриється у Станіславі вчительська семінарія – у Тернополі вже відкрили, – й Іван закінчуватиме педагогічну освіту.

Залишився живий, тішився хлопець, хоч іноді добиралося в душу почуття юнацького сорому: не понюхав порошу. Ось повернуться з фронтів, якщо не загинули, Михайло і Гриць, хвалитимуться своїми пригодами й подвигами, а він, пацифіст, не матиме що розповісти про себе, хіба... Та хто захоче знати, що пережили пилипівці за час вічної, здавалось, війни, коли в селі тричі мінялася влада і кожна вимагала жертв та крові, мов ненаситний молох.

Розпочалася війна; пішла чутка, що у Стрию присягнули цісареві на вірність Українські січові стрільці, а по тракту Коломия – Снятин – Чернівці промарширували без боїв російські війська в жовто-сірих шинелях, із настромленими на довгі «трюхлінійки» тригранними штиками.

Десь там в окопі лежить стрілець Михайло і свято вірить, що його куля обмине, а військовий губернатор Галичини генерал-ад'юнкт граф Бобринський топче ту віру наказом, надрукованим в окупаційній газеті «Прикарпатская Русь»:

«Російські доблесні солдати! Нехай кожен із вас уб'є тільки чотирьох німців, австріяків, мадярів, і наша армія винищить чотири ворожі. Тільки чотирьох! Хто хоче більше, не забороняється. А тоді ми визволимо Європу і процвітатиме вона під берлом білого царя!»

Тільки чотирьох. Але доконче в тій четвірці – Михайла, – накочується Іванові до горла солонина з присмаком крові. – І Гриця, і мене, і ще одного, а тоді зацвіте благодаттю Європа під скіпетром російського царя... Кожен російський солдат – тільки чотирьох: і гори трупів, сморід, зараза, тиф, червінка, зате вільною стане Європа. Від людей!

Лежить в окопі, ще під Тернополем, російський солдат, згадує своїх жінку й дітей і теж молиться, щоб його обминула куля, а генерал Краус, який і не думає віддавати росіянам ні Тернополя, ні Львова, звертається до свого війська з набагато витонченішим, по-німецьки розрахованим закликком до нищення:

«Доблесні воїни цісаря Франца-Йосифа! Завтра о десятій тридцять шість ранку почнеться затемнення сонця. Кожен хай придбає кусник скла, закоптить його і тільки так дивиться на сонце. А дикий азіат-москаль, можна сподіватися, до цього не додумається: він буде дивитися на сонце незахищеним оком. Тож коли всі російські солдати посліпнуть, ми передусимо їх, мов горобців, і визволимо простори Росії!»

Від людей... Ні, не смішно, – страшно. Я начитався німецьких і російських гуманістів, і мені стає моторошно від того, що німецькі й російські генерали так подібно й холоднокровно закликають до масового нищення, ніби йдеться не про людей, а сарану. Та невже весь світ ураз збожеволів, та невже справді прийшов накликааний пророками Апокаліпсис?

¹³ Притулок.

Хотілося у це не вірити, та дуже скоро увірувати довелося. Сліпий Атаманюк віщуном горя ходив по селу і, зупиняючись навпроти церкви, піднімав угору костура, глаголив: «Молітєся, Страшний суд іде!» І вже ніхто не цілував йому рук, люди сахалися від нього, мов від прокаженого, бо його віщування справджувалися щодня.

Спочатку лихі вісті надходили до Пилипівки здалека: у якомусь там селі австрійські польові жандарми повісили кількох хлопців, які поверталися зі Стрия; Атаманюк ставив свічки в церкві за померлі душі, співав на криласі дяк «Со святими упокой», припадали з поклонами жінки перед Царськими вратами – молитвами відвертали біду від села. Та відвернути не змогли. Одного білого дня на Погорільці, біля самого хреста, люди побачили наспіх збиту шибеницю, на якій гойдалися тіла чотирьох чоловіків. Ринув народ звідусіль на гору і в паніці розбігався – хто додому, хто в нетрі лісів, бо впізнали пилипівських газдів Василя, Миколу, Івана, Михайла, і вже ніхто не ставив за них у церкві поминальних свічок... На опустілій горі припадали до мертвих рідні, а одна очманіла від горя жінка голосила: «Та чого ти назвав себе русином, коли споконвіку був худобиною!»

Незабаром селом промарширували москалі, хвацько виспівуючи: «Канареєчка жалобно пайот!»; люди почали виходити з хат до вулиці і з-за тинів на вулицю. Мова чужих вояків була зрозуміла, а дехто й зовсім по-тутешньому розмовляв; на толоці біля польових кухонь юрмилися голодні діти й ділили між собою подарований солдатами білий хліб. Село ожило, вийшли люди на поля копати картоплю й жати кукурудзу, хтось видумав оптимістичну приказку: «Прийшли москалі – став хліб на столі», аж одного дня моторошна чутка разом із зловістям сліпого Атаманюка – «Молітєся, Страшний суд іде!» – зойком прокотилася селом: у сусідній Тростянці царський офіцер наказав повісити хлопчика, який розводив голубів – поштових, бачте...

Прокотився над краєм смерч нового «страшного суду»: граф Бобринський почав викорінювати в Галичині австрофіліство й мазепинську заразу. Позакривано всі періодичні видання, царські екзекутори повикидали з просвітянських бібліотек українські книжки, валили уніатські хрести й фігури, спалювали ікони, проводили по хатах ревізії. Від галицьких москвофілів посипалися доноси на австрофілів: ні в чому не повинних людей запаковували в Коломиї до вагонів і вивозили на схід.

Та з гір усе виразніше й лункіше долинав грім канонади – то наступала знову австро-угорська армія: у травні 1915 року на відтинку фронту Горлиці—Тарнів німці проламали російський фронт.

Ніхто вже не сподівався добра, не могло воно прийти нізвідкіль – світ поринув у кривавий хаос. Вривалися у села австрійські жандарми і гнали валками в Телергоф дітів, жінок, дітей, священників.

Сказав старий Шинкарук Іванові: «Йди і відсиджуйся, хлопче, в оборозі на Сакатурі, я тобі носитиму їсти. А краще б тебе взяли були до війська...»

Іван вийшов з укриття аж за рік, коли армія генерала Брусилова зайняла Галичину. Учителька Шубертівна покликала Івана до школи. До села прийшов несподіваний і довго очікуваний спокій.

Знали люди, а тим більше Іван, що до кінця війни ще дуже далеко, ніхто не міг угадати, коли вона закінчиться. У Європі німці здобували французьку твердиню Верден, в Італії йшли бої над П'явою, австрійські війська облягали Бухарест, і спливав кров'ю легіон Українських січових стрільців у складі корпусу генерала Гофмана над Золотою Липою.

Та на Коломийщині запанував мир. Прийшов він і в Пилипівку разом із поверненням Шубертівни з учительського з'їзду в Тернополі, організованого головою шкільного відділу Іваном Красковським. Він домігся у генерал-губернатора Галичини й Буковини Трепова дозволу навчати на зайнятих землях дітей рідною мовою. На з'їзді були затверджені для користування

у сільських захоронках і школах українські підручники Бориса Грінченка, Спиридона Черкасенка, Софії Русової – їх у Пилипівку привезла з собою Шубертівна.

Іван чекав дозволу на відкриття учительської семінарії у Станіславі, а тим часом весь поринув у шкільну роботу: скликав дітей, приносив до школи яйця, сир, масло, хліб – добровільні датки від селян на пилипівську захоронку... Життя почало сповнюватися для мене певним сенсом: я став потрібний людям. Те цілорічне нидіння у схованці на оборозі в лісовому урочищі Сакатурі, ті нічні зимові вилазки додому за теплом і хлібом змучили мене, розчавили приниженням і страхом, я не раз поривався вийти з укриття й зголоситися до коломийської поборової комісії; хай заберуть в австрійську армію чи в УСС – все одно. Та щоб дістатися до Коломиї, треба було перейти три села, в яких шастали мадярські жандарми, вишукуючи дезертирів та москвофілів; повиснути на вербі не хотілося, і я, надломаний, знівечений, спустошений, повернувся до села, коли російські війська вдруجه зайняли Галичину.

Іван розумів ефемерність свого нинішнього становища: кінця війні не видно, у те, що в краї надовго втримається російська влада, теж не вірилося. Та чулася в світі невтримна вібрація, яка трясла основами нехарапутних імперських споруд. Не стало в людей більше облудної віри в їхню силу, міцність і доцільність: метушаться люди в палаючих буднях, шукають проломин і щілин, крізь які можна видобутися на волю, а що робити на тії волі, як зберегти себе, яку фортецю зайняти, щоб протистояти спустошливому вогневі, – не знають. Та сумніву не мав Іван, що в обох спорудах скоро прогорять крокви, проламаються перекриття, і заваляться вони до споду в кураві, диму і смороді. А що тоді? Якими вийдуть народи із пожежі, хто встигне на звалищах побудувати свій дім, а хто, приспаний і обкрадений, прокинеться у вогні?

Поради не мав ні від кого. Михайло – «за шолом'янем», та й чи живий він донині? Батько й мати животіють, немов кроти, які журяться лише крихтою їжі, щоб з голоду не вмерти. Учителька Шубертівна нічого не хоче знати, окрім того, що дітей треба вчити грамоти й розуму так само, як давати їсти, хай там вогонь, і грім, і буря, бо помруть з голоду духовного, і має в цьому свою велику рацію. Та розумів Іван, що цьому замало бути тільки молочною вовчицею для майбутніх Ромулів і Ремів, він повинен ще й знайти своє місце у ватазі новітнього Енея, який прийде, щоб повести знедолених троянців до обітованої землі, – мали рацію Михайло й Гриць, коли звинувачували його в політичній індіферентності. Але де той Еней, хто він, який?

Заходив до колишнього війта Шепетюка, який уже війтом не був: сільська громада підлягала військовій владі – російській чи то австрійській. Старий Шепетюк поник, схилився, здрибнів із туги за дітьми і водно запитував Івана, чи не чув чого про Михайла, хоч не про нього була його турбота, а про Катерину й Гриця. Мовчав Іван, бо не мав для війта, як і для себе, відрядного слова, та все одно часто просиджував у нього вечорами, ділячи посполу туск і тривогу, і дивувався, як лихо зрівнює людей. Де ж би то колись сидів фудульний Шепетюк за одним столом із сином найостаннішого пилипівського бідака при світлі каганця за печеною у мундирі бараболею із часниковою саламахою!

Одного вечора Іван застав у війтовій світлиці незнайомого чоловіка, що лежав на ліжку під вовняною веретою, – жовтого, без кровинки на обличчі, ледь не мерця. На долівці в куті валялися зім'ятий мундир з офіцерськими погонами й пожмакана білизна, поряд стриміли високими халявами військові чоботи, а на спинці крісла висіли портупця і пояс з кобурою. Війт із війтихою стояли посеред кімнати, безпорадно позираючи одне на одного, а тепер уже й на Івана; здавалось, що стоять вони отак цілий день чи вік, і ніяка сила не зрушить їх із місця, бо вони не знають, що робити з непрошеним гостем і яка плата чекає за їх гостинність, якщо в село повернуться австрійці.

– Привезли на возі, – знизав винувано плечима Шепетюк, ніби перед ним стояв не я, а мадярський польовий жандарм, – стали отут-во, перед воротами, два солдати й офіцера принесли цього, – показав на ліжку, – роздягли, крові на ньому не було, я ж думав, – поранений.

Трясе ним гарячка, а я гину від страху, що тифус... і наказали доглядати й годувати його, поки не стане на ноги... а якби вмер, то поховати, а мундир, фузію і всі його папери віднести в коломийську комендатуру. І чого це до мене?

– А до кого? – відказав я, гидуючи війтовим страхом і скупістю. – Та ж не до мого тата занесуть слабого вояка, бо ж ми всі на одній постелі спимо... Він говорить щось?

– Ні, лишень тяжко дихає і стогне, – відказала війтиха, і в її голосі забриніла жіноча скруха. – Молодий ще, а самі лише шкіра й кості... Може, й тифус. Але то нема чого боятися; тифус – від вошей. А я роздягнула його, як мати родила, і весь одяг у братрурі¹⁴ прожарила... Йой, вичухається та й піде. А що робити... Не викинемо у фосу.

Господарі нарешті зрушилися з місця, немов те, що пожалілися переді мною, додало їм відваги й спокою. Шепетючка заходила коло кухні готувати вечерю.

З ліжка почувся шепіт, я глянув: сухі губи хворого ворушилися, я підійшов і нагнувся над ним.

– У мене не тиф, – почув я тихе. – Не бійтеся. В мене жовтуха. Вибачте, везли до Коломий...

Хворий відкинув на подушку голову, заплющив очі. Я приклав руку до його чола – гаряче.

– Піду до Шубертівни, – сказав я. – Вона трохи знається на медицині. Дайте йому пити.

Шубертівна поїла хворого молоком, настоями з трав, медом. У нього почалося маячіння, щось він говорив або співав із гарячки. Іван прислухався і вловлював слова начебто з якихось віршів чи пісень, з подивом поглядав на вчительку: мова офіцера була не російська. Схоплював окремі фрази: «Ой ви думкі, думкі, серця майго рани... што ви закруцілись віхрам надо мною... рад би я не думаць і не знацца з вами...»

– Може, він поет? – допитливо глянула на Івана Шубертівна.

– Може... А мова його... чи не білоруська?

– Білоруська... Кого в російській армії тільки немає...

– «Ех ти, доля, доля, голод та беднота, не своя тут воля, не своя ахвота...» – проривався з горла хворого хриплий спів.

Іван із Шубертівною мінялися біля офіцера цілих чотири доби – з милосердя й цікавості: хто він, чому в гарячці наспівує по-білоруськи? В Івана зроджувалася щемна надія, що він почує від цієї людини щось дуже для нього потрібне, а може, й рятівне.

На четвертий день криза минула, хворий заснув, а коли прокинувся, очі мав чисті. Він ніяково усміхнувся, спитав:

– Хто ви?

– Ми вчителі, – відказала Шубертівна. – А лежите в селянській хаті.

– Так, так, – пригадував офіцер. – Від Пруту вернулися, вода була велика... А везли мене від бівуаку до бівуаку від самого румунського кордону, перекидаючи з воза на віз: заразного в поїзд не приймали. Думали – тиф, а тифозний шпиталь аж у Коломий. Та все придивлялися, чи живий, – клопіт мали зі мною... Вчителі, кажете. І я вчитель. Красковський повідкривав вам школи... Людина!

– Ви знаєте Івана Гнатовича? – спитала Шубертівна.

– Сябр він мій, білорус.

– А ви хто?

– Поручник Міцкевич. А звати Кастусь.

– Ого! – не стримався Іван. – Таке прізвище!

– Звичайне, білоруське. Великий Адам теж з білорусів...

– Ви поет? – насмілювався спитати Іван.

¹⁴ Духовка.

– Як сказати... Кожен білорус – поет, хоч не кожен грамоту знає. А хто навчився її, той повинен писати. Тільки слово може розбудити народ. Усе на світі починалося із слова – навіть у Господа Бога... – Хворий сперся на лікоть, хотів підвестися, та не міг. – Зовсім став я ні до чого, – мовив скрушно. – Питаєте, чи я поет... Мабуть, так, бо складаю вірші, книжечку до війни видав. Та я, щоб не бентежити людей, назвав себе Коласом. Колосок по-вашому. Такий собі псевдонім видумав: Якуб Колас...

Він із подивом глянув на вчительку, яка враз схопилася із стільчика, подалася до нього, збентежена і втішена, наче впізнала давнього знайомого.

– Не може бути! – вигукнула. – Якуб Колас?! Той самий?

– Напевне, той самий, іншого немає, – відказав поручик, знову зніяковівши. – Чули щось про мене?

– Боже, який світ тісний, – усе ще не могла заспокоїтись Шубертівна. – Я ж про вас читала в нашій газеті «Неділя» ще перед війною... Василь Щурат, учений наш, писав про вас. Як це так, що ви тут? І нам випало рятувати вас... Неймовірно!

Поручик довго мовчав, потім прошепотів кволо:

– Хай вам Бог дасть здоров'я... Може, прислужуся ще моїй бідній Білорусі.

Поручик Мшкевич поволі приходив до здоров'я. А коли вже зміг підніматися, я деколи з Шубертівною, а частіше сам, приходив до нього на розмову. Іноді просиджував у війтовій світлиці до пізньої ночі.

Лисуватий, із запалими щоками на широкому добродушному обличчі, з проникливими розумними очима, поручик Мшкевич не приховував утіхи, коли я відчиняв двері й несміливо вітався: мене бентежило усвідомлення, що проводжу вільний час із справжнім поетом, який має навіть свою книжку. Саме поняття «поет» було для мене священним і недосяжним, а цей до того ж – один із перших поетів у своїй забутій Богом Білорусі, будитель народу, як у нас, приміром, Котляревський або ж Шашкевич. Я не міг приховувати свого захоплення, він це бачив і через те намагався уникати розмов, які стосувалися його особи. Зате коли заходила розмова про білоруську літературу, очі його спалахували, він говорив пристрасно й гаряче про свого вірного друга Янку Купалу, про молодих поетів – Максима Богдановича, автора знаменитої книжки поезій «Вянок», до того ж знавця української культури; про трагічного публіциста Сергія Полуяна, якого столичні жандарми довели до відчаю, і він наклав на себе руки в Києві, маючи всього дев'ятнадцять років.

Дев'ятнадцять років – стільки, скільки сповнюється оце мені. А що я встиг зробити? Полуян написав десятки статей про відродження України – для прикладу білорусам, відстояв права білоруської школи, прославив чувашів і якутів, які збудилися до національного життя, а я свій вісімнадцятий рік просидів у сіні на Сакатурі, немов ведмідь у барлозі, й не приклав рук до жодного корисного діла. Ганьба мені... Але чому – ганьба, – втішав себе, – не кожен може, не у всіх однакові здібності... Так, проте сміливим усяк може стати, хто має мужність виховати в собі цю рису.

Я просив поручика розповісти про себе: мені треба було прослідкувати кожен крок у його житті – для прикладу і науки.

А життя у нього починалося подібно до мого. Син лісника. Закінчив учительську семінарію у білоруському містечку Несвіжі, мріяв стати народним учителем. У юному віці почав писати вірші. Як я... Та хто надрукував би мою мазанину? Правда, він перший свій вірш опублікував у першій білоруській газеті у Вільні під псевдонімом Якуб Колас, коли йому сповнилось двадцять чотири роки, у двадцять вісім видав першу книжку поезій «Песні жальбы». То, може, і я ще встигну?.. За організацію нелегального з'їзду білоруських учителів був посаджений у мінську тюрму. Зважився б я на такий ризик?

Я ловив кожне слово білоруського поета, вибирав у свою пам'ять, я повірив, що історія його життя може стати колись мені у пригоді: як білоруси поведуться у нинішній хуртечі, якою дорогою підуть?

– Ми з вами, – говорив поручик Міцкевич, – якщо не рідні, то двоюрідні брати. Ось білорус Красковський дав вам школи. А мене в Несвізькій семінарії учив російської словесності українець Федір Кудринський, автор багатьох праць з історії Давньої Русі, козацтва. То ж він порадив мені писати по-білоруськiі. Зрусифікований український вчений виховав білоруського поета. Парадокс, проте – закономірний... Спільна наша доля, то спільною мусить бути й боротьба.

– Що ж ми повинні робити, пане поручику? Я молодий, нічого сам вирішити не вмію...

– Ситуація сама підкаже, що діяти. Тільки треба тобі пильно дивитися на світ і прислухатися до свого сумління.

– А що ви вже встигли дослухатися?

– Що встиг дослухатися, відчуті?... Я оце супроводжував на румунський фронт ешелон дезертирів. Марний то клопіт узяло на себе командування – їх стає щораз більше. І я зрозумів... Ти не відчуваєш, Іване, як тріскають прогнилі шви імперій? Як відбувається зміна поколінь борців за прогрес, та й за реакцію теж? Задумайся тільки: маємо осінь 1916-го. Помер у цьому році вчитель українського народу Іван Франко. Не стало ідеолога польських шовіністів Генріка Сенкевича. Покінчив життя самогубством перший американський соціаліст Джек Лондон. Хтось із нашого покоління мусить стати на їх місце, і будуть ті нові проводирі сильніші як у доброму, так і в лихому: розпочнеться боротьба на життя і смерть. Старі отупілі імператори вимирають: нема вже Франца-Йосифа, а скоро й Миколи II не стане, його вб'ють... Прийдуть нові вожді – революційні й контрреволюційні...

– А що тоді?

– Кожен, хто прагне волі своєму народові, стане на бік революції.

– І галичани?

– І галичани. Хіба ти не бачиш, як кришаться глиняні ноги Австро-Угорської імперії? Вона вже не витримує власної критичної маси...

– У нас є свій український легіон.

– Вам можна б позаздрити... Та не матиме він сили встояти перед легіонами польськими.

Блимає каганець на столі. За столом – поручик Міцкевич, учителька Шубертівна і я. А біля печі куняє старий Шепетюк. Може, не варто вести при ньому подібні розмови? Та не виженеш із кімнати, а нашій бесіді немає стриму... Чей не донесе на своїх? А втім, він дримає.

– Ви так категорично провіщаєте наш програш... Чому? – запитала Шубертівна.

– Та хоч би тому, – відказав поручик, – що ваш легіон став під опіку ворожої вам Австрії, і вона, немов упир, вип'є з нього кров ще до того, як ви станете на прю з новітнім завойовником.

– Але ж польський легіон теж у складі австро-угорської армії, – вставив я.

– Так. Але ти забув, що польські легіонери в боях убивають не поляків, а чужинців, і цим зміцнюються, а ваші усусуси змушені виціджувати кров із своїх єдинокровних братів і через те слабнуть. Хіба вам не відомо, що царське командування на ті ділянки фронту, де воюють усусуси, посилає частини, сформовані із східних українців? Щоб ослаб український потенціал. Так воно робиться... А може, ви вірите, що зможете самі встояти супроти звідусільного ворожого вам світу і створити свою маленьку галицьку державу? Абсурд...

– Який же вихід для нас?

– Стати на бік майбутньої української революції – в стані Московщини.

– І перейти з-під австро-угорсько-польського гніту під російський?

– Я не професійний революціонер. На таке питання не можу нині відповісти. Але ви самі мали нагоду переконатися, які сили нуртують у Росії. Найкращий приклад – Красковський. Хіба ви думаєте, що то генерал-губернатор Трепов наказав йому відкривати українські

захоронки і школи? Не знаджуйтесь, він анітрохи не кращий від попереднього губернатора Галичини графа Бобринського! Але на той час ще не встигли підрости революційні сили середині нашої самодержавної системи, і він мав можливість безкарно розправлятися у вас із «мазепинцями», підводячи під ту мірку всіх, хто боровся за українську культуру. А Трепов уже не може... Тому ви повинні знайти шляхи до єднання з прогресивними силами, які є у нас – серед українців, росіян, білорусів.

– Ви радите нашим синам на випадок революції у Росії повернути зброю проти Австро-Угорщини? – засумнівалася Шубертівна.

– Тільки так.

– А він має рацію, – промовила до мене вчителька й боязко оглянулася: біля печі темніла згорблена постать вїта, на сірій плямі лица блищали білки очей. Шепетюк слухав...

Я донині пам'ятаю слово до слова давні мої розмови із славним сьогодні у світі білоруським письменником Якубом Коласом. Він мав рацію. Та світові події склалися для нас не так, як він передбачав, а так, як мали скластися. Я завжди був фаталістом. І ми з тобою пережили те, що мали пережити. Нині вся правда і неправда вже за нами, усе ми знаємо. А тоді знати не могли. І він не знав, що принесе революція доброго й лихого. Але вірив. Ми ж не вірили. Ми тоді вміли лише мужньо проливати власну кров...

Видужавши, поручик Міцкевич пішов із Пилипівки розшукувати свій полк і свою долю в революції. Залишив мені книжечку поезій «Песні жалбы», яка дісталася тобі від мене у спадок. Розкрий її на сто другій сторінці і прочитай рядки з вірша «Катаржнікі»:

Катаржане-хлебаробы,
Дзеці вескі, поля.
Того бойка з-за худобы
Привела у няволю;
Той с су седом посвариуся,
У того зяць паганы;
Іншы з братам як дзяліуся,
Заробіу кайданы;
Той за норау свой сярдзіты,
Ці за лішзк жара...
Гэта цёмны люд забіты,
Беднаты ахвяра.

Правда цієї поезії стосувалася і нас. Свідком – доля учительки Шубертівни. Та й не тільки її – доля усіх нас.

На мене дивилися з тупою ненавистю й неблаганною жорстокістю очі потвори, вона під моїм різцем ожила, немов пробудилася із зимової сплячки, – існувала поза моєю волею. Я відклав коряжину. Не боявся її, бо мав над нею владу – сам же створив і в кожную мить міг порубати сокирою або ж викинути у вогонь; зло стало мертвим символом, образом, воно було мною переможене, та все одно віяло від коряжини здавна знайомою моторошністю, я повернув її очима донизу й подався до табору, повторюючи в думці слова з вірша, якого нагадав мені батько: «Інший з братом як ділився, заробив кайдани...» А чого я не поділив із своїм братом, батьком, сусідом, я ж іще тоді нічого для поділу не мав, за мене ділилися інші, мені ж довелося брати пай...

Дихав торф'яним прілим запахом білий вечір, дим від ватри, немов поземка, вився над сталевою гладінню озера, тихо й мертво було в тундрі, наче вона заніміла у страху перед недале-

кими холодами; хоч би якийсь птах подав голос... Ми мовчки сиділи біля ватри, гейби поснули, і прокинулися від голосу ворона, що тричі каркнув неподалік на зчахлій ялиці.

– Повіє незабаром, – промовив Янченко. – Ворон уже позбувся сімейних клопотів і виглядає зиму. Він відлетить останній, наближення пурги розраховує до години. Правда, Вероніко?

– Каррр... – байдуже підтвердив ворон.

– Розуміє... Мудра птаха.

Ніхто не відізвався. Напевно, всіх, як і мене, згнітило враз відчуття осамітнення, воно заскімлює в моїй душі, немов побитий пес; ворон прикуцнув між гіллям і заснув; за вечерю ніхто не впоминався.

Втім щось зашелестіло у кущах, усі ми стрепенулися: що за звірина підкрадається? Захиталася осока, і ми побачили, як до вогнища гусачком, перехняблюючись з боку на бік, прямують п'ять пухнастих пташенят з відрослими крилами.

Ми збентежено переглянулися між собою, виминаючи поглядом Пенькова: усі відразу зрозуміли, що це за пташенята і чому вони йдуть до тепла. Малі куріпки, ще до польоту не оперені, без страху наближалися до ватри і разом поприпадали до землі, вмощуючись біля тепла.

Мовчанка була тяжка й безпорадна, кожен думав про те, як їх порятувати, і кожен знав, що врятувати не вдасться. Пеньков розгублено поглядав то на одного, то на другого; Янченко сягнув рукою, взяв одну куріпочку і, притуливши до грудей, похував на неї, пташа витягнуло шийку і, пошубортавши дзьобиком, сховало голівку під полу куртки.

Юра Ніструл підвівся, ступив крок до Пенькова; я ще не бачив такого обличчя у доброго Юри: воно зібралось вузлами, немов до плачу, та в очах сліз не було, лише зневага й докір. Він прошепотів:

– Що ти наробив? Ти ж убив маму, сволото!

На зчахлій ялиці сонно каркнула Вероніка.

Розділ третій

Із щоденника Михайла Шинкарука

10 жовтня 1914 року.

Осінь прийшла на Закарпаття разом із холодними дощами. Перша сотня другого куреня, до якої я зачислений, квартирує у старій stodolі, в якій немає однієї стіни, і при поривчастому вітрі всі ми за ніч промокаємо до останньої нитки.

Удень – муштра. За місяць вона так нам набридла, що ми вголос починаємо мріяти про фронт, який з гулом і загравами підступає усе ближче до Карпат. Кожен із нас усвідомлює, що в окопах існуватимуть зовсім інші форми військового вишколу, продиктовані не статутом, що його склали в армійських штабах, а інстинктом самозбереження, й нікому там не знадобляться начищені до блиску гудзики, молодецька виправка й уміння хвацько повертати по команді голову – наліво чи направо.

Допросилися в Бога: нині нас почали формувати в похідні курені. Настрій у стрільців пожвавився, хоч кожен знає, що завтра піде на смерть. Та ніхто тієї смерті добре не уявляє, і, мабуть, тому стала вона романтичною героїнею стрілецьких пісень.

Вечорами стрільці співають. Пісні зовсім нові, нинішні. Я не можу збагнути, звідки вони беруться, хто складає слова, хто придумує мелодію. Злітають щоразу інші, – сповнені солодкої туги, притаєної тривоги, примарних сподівань слави й безсмертя, – у похмуре небо над Карпатами.

А може, вони зроджуються для того, щоб пережити нас і залишитися у пам'яті нащадків єдиним відгомонам про крихітний стрілецький легіон, якому долею судилося згоріти в розшалілому вулкані війни?

Як ви умирали, вам дзвони не грали, ніхто не заплакав за вами, лиш в чистому полі ревіли гармати і зорі вмивались сльозами...

Спіть, хлопці, спіть, про волю сніть, про долю-волю вітчизни, чи ж можуть бути кращі сні? Спіть, хлопці, спіть...

Мерехтить в очах безконечний шлях, гине, гине в сірій мряці слід по журавлях...

І де ж то взялося у тих піснях стільки правдивого і ще не звіданого болю, не знаю, та відчуваю, що те тужливе віщування смерті вкраплює в мою душу віру в життя: може, то не пісні, а молитви, благання, ворожба, замовляння від куль?

Стою неподалік у темряві, спершись на кріс, і слухаю нову вже пісню, складену, напевне, нині.

Ой там у Львові музика грає,
Танець жваво йде,
Дівочі очі як зорі сяють,
Любка всіх перед веде.
І усміхається чарівно,
І хилить голову на груди,
А хлопець шепче, хлопець просить:
Кохана, не забудь...

Ой вдарив гранат, як грім гримучий,
Землю розгорнув,

Збудив окопи і ліс дрімучий,
І ставок, що вже заснув.
Там при окопі, на долині,
Лежить поручик молодий,
Йому потічком випливає
Червона кров з грудей.

І знов затихло все довкола,
Заснув ставок, здрімнувся ліс,
Лиш тихий вітер по соснині
Ридання тихе ніс:
Спи, дівчино, спи, кохана,
Злоті мрії – сни,
І про мене, голубонько,
Не забудь, спімни...

Співають стрільці – про мене і про мою Катрусю. Де вона?

Обмини мене, гостра куле, я такий ще молодий!

Завтра з Відня прибуде до Варпаланки запасна сотня стрільців. За два дні вирушаємо на фронт.

II жовтня.

Сьогодні прибула до нас запасна сотня під командою сотника Івана Цяпки. З мукачівської станції примарширувала вона добре вишколеною колоною на варпаланський майдан. Сотник видався мені таким собі козаком-харак-терником, якого куля не бере: в очах нахабна лукавинка, вуса по-гусарськи підкручені, сам високий і худий, мов Дон Кіхот.

Я з неприхованим захопленням дивився на вmundироване в сірі нові шинелі й мазепинки військо, й мені ще огиднішим став мій гонведський синій мундир і високе нехарапутне чачо на голові. Цяпка зупинив сотню владною командою «стій!», видихнув із себе сухе, мов торішній горох, «рррозійдись!», стрільці вмить розбіглися по майдані й почали закурювати цигарки.

Наш сотник Микола Стронський скомандував і нам розійтись, ми вже готові брататися з віденським поповненням, проте чекаємо, щоб гості, так ладно обmundировані, перші підійшли; сотник Цяпка вітається за руку з сотником Стронським, ловить у ту мить мій погляд, нахабна лукавинка в його очах на мить холодніє, він ступає у мій бік два маршові кроки, простягає руку й приголомшує мене питанням:

– Товаришу підхорунжий, чи є у вас цигарки?

Я механічно сягаю пальцями в нагрудну кишеню кітеля і виймаю останні.

– Маю тільки дві...

– То я візьму обидві.

Він безцеремонно конфіскує моє куриво і маєстатичним жестом подає одну цигарку стрільцеві, що стоїть поруч. Стрілець, не дивлячись на сотника, бере, дякує, а з мене погляду не зводить. Я пильніше приглядаюся до стрільця, і враз обидва скрикуємо, кидаємося один одному в обійми, і аж тепер змішуються сині й сірі однострої.

– Михасю!

– Андрію!

Це неймовірно: мій однокласник із Коломийської гімназії, з яким ми розійшлися півтора року тому – я до Львова, а він до Відня, – Андрій Бабюк із П'ядик – тут!

Ще не вірячи в таку несподівану зустріч, я, ніби пароль, декламую віршика, яким ми дражнили Андрія, по вуха закоханого в гімназистку Ірку Стронецьку:

– Ірчик, Ірчик, Ірчик, Ірчик, в тебе личко, як папірчик...

– ...в тебе губи, як коралі, і так далі, і так далі – без кінця! – докінчує пароль Андрій, і ми вже не сумніваємося у тому, що доля таки звела у Варпаланці двох колишніх нерозлучних гімназистів.

– Воюємо?

– Воюємо...

Знайоме високе чоло із зализинами, сині замріяні очі поета й артиста – Андрій писав віршовані п'єси, сам їх ставив у гімназійному драматичному гуртку й виконував головні ролі; я люблю товаришем і радію, та радість від зустрічі пронизує гіркота: якщо один із нас загине, другий рідним розповість... Щоб прогнати сумні думки, запитую жартома:

– Ще віршوماзиш чи вже перестав?

Андрій поважніше, відводить очі, ніби соромиться того, що має сказати:

– Я пробую сил у прозі, – мовить серйозно. – Цей жанр дає ширші художні можливості. Тобі смішно?

– Звідки ти взяв? Я можу лише позаздрити, що ти вже вибрав...

– Вибереш і ти, куди від себе подінешся? Я тобі в чомусь признаюся, і ти зарегочеш, бо воно й справді смішно: я настільки й донині закоханий в ту Ірку, про яку не знаю, де вона тепер, що й літературний псевдонім узяв від її імені: Ірчан. Мирослав Ірчан...

– Мені не смішно.

Цяпка із Стронським з цікавістю приглядаються до нас, врешті віденський сотник промовив:

– Благословляю вояцьке побратимство! Його й відсвяткувати варто б... Чи є у вас сир або ковбаса, товаришу підхорунжий?

Я ніяково низав плечима.

– Коли нема, то в нас, евентуально, знайдеться. А рум є? Теж нема. То дуже зле. Зате є у нас – віденський. Правда, Андрію? Тож діставай з рубзака. Чотири чоловіки – це вже неабияка компанія, а до вечора, дасть біг, вона стане більша. Евентуально...

12 жовтня.

Не вдалося нам вчора розговоритися із сотником Цяпкою. Тільки-но Андрій розкоркував пляшку віденського рому й роздав нам у руки похідні пугарчики, як на майдан прибіг вістун від отамана Першого куреня Гриця Коссака з наказом: усім сотникам негайно з'явитися у кошову канцелярію на військову раду.

Цяпка наспіх розлив у пугарчики запашного трунку, моргнув, і ми, мов по команді, випили.

– Евентуально, – кркнув він, і я зрозумів, що цим словом, яке вживають майже всі галичани, та жоден не зміг би перекласти його будь-якою мовою, сотник дозволяє налити по другій.

Кркнув Цяпка ще раз, Стронський скося глянув на нього, сподіваючись удруге почути сакраментальне «евентуально», але Цяпка, витираючи долонею вуса, видихнув:

– Досить. Befehl ist Befehl¹⁵. Хто у вас курінний?

– Отаман Сень Горук, – відказав Стронський.

– Знаю його, то бравий вояка, колись ми служили разом у Хусті. Попрошу Коссака – він, знаю, призначений польовим командантом, – щоб записав мою сотню до вашого куреня. Ходімо, крігсколего¹⁶, – узяв за плече Стронського. – Бо війна – війною!

– А він мені подобається, – сказав я, коли старшини подалися у бік кошової канцелярії.

¹⁵ Наказ є наказ (нім.).

¹⁶ Військовий товариш (нім.).

– Старий кадровик, обер-лейтенант інфантерії¹⁷, недавно перевели його до нас з армії. – Андрій зав'язав рюкзака й закинув на плече. – З такими у війську легко.

– А тут командують здебільшого цивільні, які, проте, устигли вже полюбити військову кар'єру.

– Що в цьому дивного, коли головою Бойової управи став посол до австрійського парламенту.

– Нічого, усі поволі змілітаризуємося.

– Тільки не Трильовський. У віденському кошті про його Бойову управу вже й вірша склали і вмістили в польовому часописі «Самохотник»: «Кріпи, Боже, стрільців наших, кріси та гармати, а ми й з Відня Україні зможемо волю дати».

– Не споневірюся, Андрію, ще ж бо й не почалося.

– Я не споневірюся. Сам зголосився до віденської Бойової управи, як тільки почалася війна. До речі, я в університеті германістику студіював... А куди було йти: немає ж на Україні поки що іншого національного війська.

– Поки що?

– Так, поки що. Наш легіон – це ще не військо... Михасю, як не за рік, то за два обидві імперії, нині ще сильні колоси, з великим гуркотом заваляться, й по всьому світі вибухнуть революції. Ми не знаємо, в яких уніформах і під якими прапорами вони будуть розгортатися. А поки що наше місце тут.

– І мусимо берегти себе, як лиш зуміємо. Нас кинуть проти росіян, а головна наша мета – залишитися військовою силою у Галичині, якій при першій нагоді загрожуватимуть польські легіони.

– Це правда. Тільки тут є одне велике «але»...

Ми зайшли до нашої стодоли, стрільці сиділи групками на сіні, пригощалися, хто чим міг. Ми з Андрієм посідали на підвалину, на якій колись стояла стіна. Перед нами простелилася долина, її на обрії загородили смерекові ліси, що спиналися по горбах до піднебесся. Через долину бігла до гір і вгризалася у них тунелем зігнута дугою залізниця – нею завтра ми в'їдемо в новий світ, уже залитий людською кров'ю. Дивно: тут благословенна тиша, а там пекло. Тут співи, а там – зойк. Тут життя, а там – смерть. Чому так створений світ – вічно на межі добра і зла?

– Ти говориш про польські легіони, – заговорив Андрій. – Я знаю, що війна з ними неминуча. Проте хочу розгадати феномен польсько-українських стосунків. Неприродний за своєю моральною суттю, бо ж, як-не-як, – два сусідні слов'янські народи. Але фактичний, історично складений – завжди на ворожій стопі. Чому між нами ворожнеча, а з чехами, наприклад, – ні?

– Бо чехи самі в неволі.

– Але ж у неволі й поляки. Чому їхня експансія спрямована не на захід, а на схід? Адже на заході страшніший для них ворог. Ворог, який другом ніколи не може стати. А на сході, з їхньої вини, потенціальний друг мусить завжди бути ворогом. Що це – прокляття від Бога? Ні, усе йде від української роз'єднаності, яка робить нас слабшими.

– Починалася наша історія зовсім по-іншому, – сказав я. – Завойовник Галичини король Ягайло все-таки спробував спертися на східні сили. І якби його наступники, створюючи союз Польщі й Литви, узяти собі за рівноправного союзника й українну Русь, а не поневолювали її...

– Рівноправного союзу між сильнішими і слабшими не буває, Михаїле. Польська експансивність народилася з гріха неповноцінності перед Заходом і фальшивого месіанізму щодо Сходу. Ми ж, галичани, мимоволі мусимо нині дублювати цей самий гріх в українсько-галицькому варіанті. Поглянь: так само, як і поляки, виступаємо проти східних сусідів, спираючись

¹⁷ Піхота (нім.).

на Австрію і німців. Чи це не абсурд? У чий крові гартуватимемо свої багнети? В українській. А поляки – теж в українській.

– То де ти бачиш вихід?

– Наші провідці, засівши у Відні, своєю чергою, заразилися месіанізмом галицьким, – продовжував Андрій, не зреагувавши на моє питання. – А він не має ні частинки тих підстав, що в поляків. По-перше, поляки залишаються на одному боці барикад. По-друге, вони здобули протягом століття військовий вишкіл: ходили, хоч і з косами на гармати, з Костюшком, з дубельтівками на карабіни під час Січневого повстання, з шаблями на батареї у Наполеона. Але ходили! А ми – ні. Наша військова школа закінчилася разом із козаччиною, яку ми після стоп'ятдесятилітньої перерви воскрешаємо не військовим умінням, а формою, рангами, званнями. По-третє, польська шовіністична чернь зміцнила свій завойовницький дух сенкевичівською фальсифікацією нашої історії. А яка в нас ідеологія? Де вона?

– Не говори так. Ми ж маємо Франка!

– О! Добре кажеш. Та Франко, навчаючи українську націю, не ділив її на галичан і придніпрянців.

– Хіба винні ми, що в історії стався такий поділ?

– Але винні будемо, коли при першій нагоді не переступимо ту межу, яка розділила навіп український народ. Боротьба за єднання має стати нашою ідеологією, з нею будемо ми сильні. Тільки з нею зможемо стати на своєму західному кордоні й примусити сусіда-ворога назватися нашим другом.

Смеркло. Сьогодні стрільці не співали – лаштувалися до походу.

Настрій у нашій компанії підупав. Усе йде начебто своїм порядком: хлопці рибалять, вудять над ватрою тараню, я куховарю, сумлінно слідкую за розподілом продуктів і спиртного. Вистачить, ще й залишиться. Роботу над коряжиною закинув: відхотілося вирізьблювати лик злобної потвори, та й навіщо, коли її сутність ще не встигла стати музейним реліктом – вона, як ми недавно пересвідчилися, досить живуча.

Дні нашого відпочинку закінчуються. Післязавтра прилетить вертоліт, я нетерпляче жду його. Вільний час проводжу в наметі й відтворюю у пам'яті сторінки втраченого щоденника стрийка Михайла.

Був такий щоденник, я читав... На жаль, не знайшов його у сховку, коли повернувся з воркутинського концтабору додому. Зітлів чи миші з'їли?..

1928 року мій батько зустрівся із своїм братом на чесько-польському кордоні, що пролягав хребтом Чорногори, – на самому шпилі Говерли, біля прикордонного стовпа, який і тепер височить згадкою про колишні межі: сьогодні на ту масивну кам'яну бовду вилазять туристи й залишають там записки, а хто щедріший – то й пляшку міцного. Біля цього стовпа відбулася остання зустріч братів перед виїздом Михайла з Праги до Харкова. Домовилися у листах. За добрі хабарі прикордонники дозволили братам підійти один до одного на відстань трьох кроків й порозмовляти кілька хвилин. Михайло вичекав мент, коли упав туман, і віддав Іванові щоденник...

З півночі тягне пронизливим холодом. Затихли куріпки, не чути вже в заростях вербо-лозу писку лемінгів. Лише Вероніка щодня прилітає до нашого табору, тут є їй чим поживитися. Під смерічку, яку вона собі вподобала, я приношу наші недоїдки і вмовляю її, щоб не покидала нас. Вона поглядає на мене розумним оком, повертає голову і коротко каркає, ніби виправдовується, що від неї це не залежить, час сам її покличе.

Мертвих куріпочок я закопав на краю галявини: вони ще не вміли самі їсти, і через два дні їх не стало.

Ніхто про цей випадок не згадує: кожен із нас вдає, ніби нічого не трапилося. Степан Пеньков – теж. За обідами і вечорами сидимо разом, він вмикає свій транзистор, а ми й раді,

бо розмова в його присутності не клеїться, а радіоприймач нагадує нам, що поза межами безлюдної тундри живе метушливий далекий світ, який для мене з кожним днем усе дужче віддаляється, і я з тривогою відчуваю, як у мою душу проникає туск осамітненості й покинутості.

Юра Ніструл, і до того мовчазний, тепер майже не розмовляє, хіба тільки про тараню, яка висить над ватрою, насиляна на жилку: та добре вудиться, а та надто скоро висихає. Віктор Горбов після риболовлі студіює медичну літературу, яку взяв із собою. Федір починає нудитися: усе частіше заходить до мого намету, часом кине жарт або розкаже старий анекдот, а більше лежить на надувному матраці й мугикає романс «Я вистрелив вас».

– Ти не можеш змінити репертуар? – запитую.

– Чому ні – «О, дайте, дайте мне свободу, я свой позор...» Правда, непогано виходить?.. Євгене, вибач, що втручаюся у твої болі. Твій батько не пробував у тридцять дев'ятому дізнатися про долю свого брата? Чи побоявся?

– У тридцять дев'ятому люди в нас ще не вміли боятися. То вже в сороковому почав до них добиратися страх.

...Цілий вересень і жовтень народ святкував. Я добре пам'ятаю ті дні. Ненависна санаційна Польща, яка змерзлася мені найбільше шкільними «поранками», враз перестала існувати. Скільки їх було, тих «поранків»! На честь пам'яті по Пілсудському. З нагоди конституції 3 травня. З нагоди проголошення Речі Посполитої – 11 листопада. І ті чужі для нас вірші, які ми мусили хором скандувати: «I wybiła godzina wygranej, nasza Polska zrzuciła kajdany w ten dzień»¹⁸... І ще чортзна-що, а все це, скріпивши серце, мусив проводити мій батько. Ми на ті свята замаювали смережиною портрети Пілсудського, Сміглого, Мосціцького, тож з якою радістю я із моїм молодшим братом виконав розпорядження батька: зняти ті портрети й викинути до ями, в якій гасили вапно.

А потім – такі урочисті для наших дитячих сердець уроки рідною мовою! А ще мітинги, вечірні збори у школі, на які можна було приходити й мені. А ті пиятики дорослих у сільській крамниці – горілка ж дешева, як борщ! – і тости газдів та парубків: «Пиймо за нашу владу! Такої влади нам треба!»

Незабаром усе це скінчилося: треба було ставати до праці. Треба було здавати поставки хліба, молока і м'яса. А взимку поповзли чутки, що в якомусь селі заарештували двох колишніх членів КПЗУ, а ще десь вивезли в Сибір «багача» – власника п'ятнадцяти моргів поля...

До нашої хати тривога прийшла з листом із Харкова від стрийкової дружини Ніни. Я уперше дізнався, що є на світі таємничі й страшні Соловецькі острови, з яких ніхто не повертається. І туди запроторили мого стрийка. За що?

Наша мама ходила заплакана. Ми з братом ніяк не могли збагнути її горя: сумна, немов струена, а коли батька нема дома, сидить за столом, закривши долонями обличчя, і схлипує... Чому, адже стрийко – не брат їй, не родич...

Батько був пригнічений і суворий. Ми допитувались у мами, що ж все-таки трапилося? За що його... Ми так багато наслухалися про стрийка Михайла, відважного дослідника Півночі, захоплююча книжка якого «14 місяців на Землі Франца-Йосифа» була нами зачитана до дірок. Та мати мовчала. Потім ми бачили, як батько вечорами сидів за столом: писав, рвав папери і знову писав. Згодом ми дізналися, що він вимучував листа до Калініна, в якому просив звільнити з ув'язнення брата Михайла.

А навесні сорокового року батька викликали в коломийське відділення НКВС. Повернувся він із Коломиї, пам'ятаю, без кровинки на лиці й сказав до всіх нас:

¹⁸ І пробив час перемоги, наша Польща скинула кайдани в той день (пол.).

– Про стрийка Михайла не згадуйте більше ні словом. А тепер чекаймо і ми своєї черги... Але ж казав я йому, казав на Говерлі: «Не їдь, газети пишуть про арешти на Україні, а ти ж був у січових стрільцях». Не послухався...

Того ж дня батько заховав Михайлів щоденник між кроквами і дахівкою на стриху. А я поклявся... Але це вже зовсім моє, особисте.

Із щоденника...

14 жовтня.

Пісня складалася ніби сама собою, ніхто не зміг би сказати, хто її автор. Улюблена фраза бравого сотника Цяпки «бо війна – війною» стала початком веселої безтурботної пісні, з якою наша сотня, поповнена віденськими запасниками, марширувала від тухольської станції до села Головецького на постій. Ми запаморочували себе тією піснею, немов хмільним вином, заглушували недалекі вибухи гарматних стрільн¹⁹ – російське військо наближалось до воріт угорського королівства, які стрілецький легіон у складі бригади генерала Гофмана повинен загатити своїм трупом і не пропустити крізь них ворога.

Бо війна – війною, вісьта-війо!
В тім є Божа сила, гатьта-війо!
Як не заб'є тебе гостра куля,
То копитом, замість кулі, вб'є кобила.

Попереду Цяпка, вісьта-війо!
Під ним Шпак дрімає, гатьта-війо!
Чи далеко славна наша кадра,
Чи далеко наша кадра, всіх питає.

А позаду Стронський, вісьта-війо!
В мапу заглядає, гатьта-війо!
Чи далеко славний город Київ,
Чи далеко город Київ, всіх питає.

Та раптом пісня стихла, обірвалася. У селі, через яке перемаршировувала сотня, при самій дорозі висів на вербі сивий газда, а неподалік ридма плакала жінка, примовляючи:

– За що йому життя вкоротили? Таж він ніколи й не бачив живого москаля!

По селу гасали мадярські польові жандарми в таких самих, як наші, синіх мундирах, люди нас сахалися, думаючи, що й ми жандарми, упиралися, не виходили на дорогу; синьо-мундирники з жовтими нашивками показували на повішеного й викрикували:

– Муска, муска, басама кутя!²⁰

Зігнані селяни почали розбігатися, почулися постріли. Сотник Цяпка кинувся до жандарма, що стояв на мостику, через який переганяли селян, щось там викрикнув до нього по-угорськи, жандарм вихопив з кобури револьвера. Тоді з нашої колони вибіг вояк, я впізнав хорунжого Степана Барана, він прискочив до жандарма, скрутив йому назад руки, револьвер упав на землю.

– Що ти робиш, басурмане! – закричав хорунжий. – Ми йдемо за тебе воювати, а ти наших людей вішаєш?

¹⁹ Снарядів.

²⁰ Москаль, москаль проклятий! (угор.)

– Муска, муска! – забелькотів переляканий жандарм, а інші стояли обіч, побоявшись вступати в конфлікт з озброєною сотнею стрільців.

Сотник Цяпка копнув ногою револьвер, який лежав на землі, штовхнув у спину жандарма і, повернувшись до колони, скомандував:

– Струнко! Направо! Кроком руш!

Далі аж до самого Головецького ми йшли без пісні, пригноблені, скривджені, приречені. За лісом гупали гармати.

30 жовтня.

Село Головецьке, не більше п'ятдесяти дворів, майже все спалене. Земля поорана гарматними вирвами, покраяна окопами. На горбах ще куряться згарища – видно, артилерійський обстріл тривав тут недавно. Біля підніжжя гори Маківки, захищена її схилом, стоїть дивом уціліла церква. В ній заквартирували стрільці нашої сотні, якою, за згодою сотника Стронського, став командувати Іван Цяпка. Старшини розмістилися поряд, у трупарні. Цвинтар біля церкви рябіє свіжими могилами з березовими хрестами.

Інші сотні розійшлися у сусідні, ще не спалені села: Риків, Плав'є, Тухольку. Команда легіону на чолі з польовим командантом Грицем Коссаком заквартирувала аж у Грабівці.

Відпочивали всього один день. Вранці прискакав до нас на коні Гриць Коссак і передав сотникові Цяпці наказ генерала Гофмана розділити стрільців на двадцятки і під командою старшин та підстаршин по черзі виходити на стежі в тил ворога – на розвідку.

Я вернувся вчора із своєю двадцяткою, не дійшовши до лінії фронту. Це ж безглуздя – йти на явну смерть або в полон. З деяких стеж повернулося буквально по два-три стрільці. Складається враження, що нас методично винищують, десяткують – аби позбутися.

Хорунжий Баран із своїм відділком пропав. Я знав, що він не вернеться. Напередодні уночі Степан розбудив мене, приліг поруч і прошепотів:

– Ти чуєш, Михаїле, яка пустка довкола? Це не фронтова передишка, це стугонить у наших грудях пустка. Навіть коли рвуться над головою шрапнелі, я ту глуху порожнечу відчуваю у собі. Я став машиною, яка виконує те, що їй наказують. Чому ми воюємо на боці гонведів, які вішають наших братів і гвалтують сестер? Ми ж не за Україну воюємо, а за угорське королівство... А завтра я піду вбивати українців, які – там.

– Ти хочеш щось мені сказати? – запитав я.

– Я тобі все сказав.

Хорунжий Баран із своїм відділком перейшов на бік росіян. Чи добре він вчинив? Не думаю. Цар від цісаря не ліпший.

5 листопада.

Наказ про стежі скасовано. Обидва стрілецькі курені зайняли позиції на лінії гірського хребта Клива – Маківка.

Між цими двома вершинами Бескиду тече потічок, у долину якого намагаються прорватись із Тухлі москалі. Ми займаємо західні схили гір, росіяни – східні. Нам добре їх видно, розпізнаємо навіть риси облич російських солдатів. Здебільшого це старші за нас люди, деякі бородаті. Ми стріляємо в них, а вони в нас. Війна починає здаватися мені злочинною грою.

Легіон усусувів окопався уздовж положистого, зарослого низьким лісом хребта Маківки. Ліворуч окопалася частина 129-ї бригади генерала Вітошинського, праворуч частина 130-ї – генерала Дрди. Нас тримають під опікою: після дезертирства двадцятки хорунжого Барана нам не довіряють.

А наші рідні опікуни, провідці Головної української ради – доктор Кость Левицький, професор Іван Боберський і доктор Кирило Трильовський – у Відні. Головний командант легіону

професор Михайло Галушинський командує у Варпаланці жіночою четою, яка залишилася там до весни, і, кажуть, цензурує стрілецькі листи з фронту.

Хвалити Бога, що хоч польовий командант з нами. Гриць Коссак, незважаючи на те, що з цивілю, тримає у легіоні тверду дисципліну.

Сотник Цяпка сидить у окопах разом з нами й розповідає про свою Маргітку, яку покинув у Хусті. Він навчив нас ефективно бити воші. Не нігтями – це забарна робота. А ось так: скидай сорочку і багнетом згрібай їх у вогонь. Чуєш, як тріскотять?

15 грудня.

Більше місяця лежимо в окопах. З Андрієм не розлучаємося. Мерзнемо гірше псів. Цілий місяць не роззувалися, не переодягалися. Воші виїли тіло до ран.

Андрій мріє, щоб його поранило. Над нами водно посвистують кулі, вцілить якась – і місяць шпиталю. А як уб'є, то ще краще. Хай ясний шляк трафить таке життя...

Ми вкопалися у глибокий сніг, вистелили смерековим гіллям дно окопу і днюємо й нчуємо у тому барлозі.

Гарматні стрільна розриваються усе ближче до наших окопів. Російська артилерія пристрілюється. Коли стрільно влучає в окоп, то сніг змішується з кров'ю і людськими тельбухами. На ворожому боці діється те саме, бо й наші гармати б'ють.

Відступати назад не можна: позаду залягли мадярські польові жандарми із зарядженими скорострілами.

Андрій сидить на смечині, спершись спиною об стіну окопу, й тихо співає пісню. Може, щойно склав її?

В горах грім гуде, хоч зима паде,
Землю зорали гранати.
Дрижить земля, дзвенить луна,
Стогнуть ранені Карпати...

Він всуває мені в кишеню шинелі складений учетверо листок паперу.

– Якщо загину, а ти повернешся до Коломиї, знайди Ірку Стронецьку і віддай їй цього листа.

Нині увечері нам роздали білі плащі. Завтра йдемо в атаку. Бо війна – війною...

Настав нарешті дев'ятий день нашого відпочинку. Завтра прилетить вертоліт.

З самого ранку в настрої моїх друзів відчулася радикальна переміна – так, ніби ми не з доброї волі вибралися сюди, а якась зла сила заслала нас відбувати покару.

Я розумів: разом із загибеллю тих нещасних куріпочок відпочинок для нас закінчився. Кожен бажав якнайскоріше дістатися додому, забути прикий випадок, назавжди викреслити з пам'яті призвідцю смерті птапіат і ніколи більше з ним не зустрічатися. А тому радий був, що не розкрив перед товаришами секрету, хто ж такий насправді домоуправ Пеньков, бо тоді б зафіксувався він у їхній пам'яті надовго. Не вартий цього...

Так думав я, а думаючи, картав себе за те, що стільки років ношу в собі мстиве почуття кривди, бо врешті-решт зла він мені жодного начебто й не заподіяв. Був опером – і що з того: не був би він, то інший, може, й гірший, жорстокіший; а в цього стільки провини, що мав нас за «ворогів народу» і згідно з цим переконанням належно ставився до в'язнів. Після кривавого придушення страйку в зоні табору Сорок другої шахти до особливих репресій не вдавався: когось там посадив на кілька днів у «шізо»²¹, списував з ініціаторів страйку протоколи – мусив

²¹ Штрафний ізолятор.

це робити, і тепер я радів ще й з того, що не допустив, аби далеко не злочинний, маловажний у мисливській практиці факт убивства куріпки наклався на сутність його колишньої професії і затаврував винуватця ім'ям убивці. Може, Пеньков не заслужив собі на таку ганьбу?

Мої колеги і я були збуджені і втішені; кожен спакував у рюкзак свої речі, роздивлявся, чи що не забуто; я складав усе, крім продуктів, бо з самого початку і дотепер мою свідомість точив шашіль непевності: а що коли вертоліт не прилетить упору?

Ми виносили весь багаж на вертолітний майданчик – галявину за нашими наметами, тільки Пеньков відчужено стояв збоку і нагадував тепер мені його самого – колишнього оперуповноваженого лейтенанта Пенькова, який у найщасливіший для мене день наказав зібрати свої речі й назавжди покинути зону... Я тоді похапцем складав арештантські пожитки в рюкзак, і коли він, ущерть набитий, уже був зав'язаний шнурком, лейтенант промовив крижаним голосом, вганяючи мою душу в п'яти – ще ж бо, видно, не кінець, а може, це чергове знущання наді мною:

– Шинкарук, зайдіть до мене на хвилинку.

Я стояв у канцелярії перед Пеньковим, не дихаючи й чекаючи його питання або допиту, а він сидів за столом і дрібно барабанив пальцями лівої руки – усе дрібніше й дрібніше, наче прикваплював час мого перебування у таборі, і мені здалося, що як ті пальці втомляться і стукіт припиниться, час мертво заляже, наче вода в замшілому озері, і я знову почну відлічувати тягучі дні моєї неволі. Барабанний бій пальців закінчився голосним ляском долоні об стіл, лейтенант Пеньков підвів на мене очі, я побачив у них теплий зблиск – від душі відлягло, і я усміхнувся, відчуваючи, як моє обличчя розпливається в жалюгідно-вдячній гримасі.

– Отак, Шинкарук, – промовив нарешті лейтенант, – тобі прощено всі твої гріхи, то пам'ятай, коли вже будеш дома, про нашу гуманність.

– Ніколи не забуду, – розтягувалися мої губи у вдячній усмішці, і я не мав сили стулити їх, зціпити і виплюнути крізь них увесь накіпільний за десять літ біль, я тільки думав: «Скінчилася ваша гуманність разом із Берією і його сатрапом генералом Масленниковим, який перед смертю устиг-таки ще скоїти останній злочин – залити кров'ю невинних цей обгороджений колючим дротом майдан; скінчилося ваше, тепер ти, лейтенанте, їстимеш інший хліб – хай би серед сміттярів або гівновозів... Лейтенанте шановний, ти б не говорив мені нині про гуманність, якби твої хлібодавці змогли були дорешти вбити силу, яка називається справедливістю!..» Але я цього не сказав.

– А тепер признайся мені перед прощанням, Євгене Івановичу, – продовжував оперуповноважений, – ти зможеш полюбити там, на волі, Україну – не ту, про яку ти колись мріяв, а радянську, соціалістичну?

– Я ніколи не переставав і не перестану любити Україну.

– І любив би навіть тоді, якби вона була буржуазною?

– Нація залишається нацією незалежно від політичного керівництва, вона завжди на своїй землі. Я належу до неї і тому її люблю. В які б шати не вдягнулася мама, вона завжди залишається мамою.

– Отже, тобі все одно, яка Україна?

– Ні, не все одно. Але в будь-якому разі іншої України, ніж ця – від Лопані до Тиси, – не мав би. Тому не мислю себе без неї, у що б там не одягали її добрі чи недобрі діти, і з доброї волі ніколи й нізащо не покинув би її.

– Шкода, що не маю права затримати тебе і ще трохи повиховувати.

– Я радий, що не маєте такого права, – сміливішав я. – Однак повірте мені, товаришу лейтенант, – мені стало дивно, що не забув ще слова «товариш», бо ж протягом десяти років моїм товаришем міг бути хіба що вовк із брянського лісу, бо дотепер я мав право називати опера тільки «гражданином начальником». – Скажіть, а ви любили б Росію, коли б народилися сто років тому?

– Звичайно, ні! Вона ж царською була...

– То гріш ціна вашій любові, – сказав я і сам здивувався із своєї сміливості.

Оперуповноважений зміряв мене злим поглядом і вимовив:

– Ідіть...

І ось стоїть він нині серед нашого рибальського табору достоту так, як тоді – у воркутинському ОЛП, коли я складав свої арештантські пожитки у речмишок; стоїть, розставивши ноги, й пильно придивляється до мене. Я відчуваю той погляд і не підводжу голови, бо розумію: у цю мить він мене впізнає. А я не хочу цього. Не хочу. Намагаюся стояти до нього то боком, то спиною, й здається мені, що він хоче мене обійти і заглянути в очі. Я не витримую, повертаюся до нього й питаю:

– А ви вже зібралися?

Він нервово скинув бровами, та відповісти не встиг: з-над озера прийшов Федір із снастями, пошпурив їх на землю і загорланів:

– Амба! Досить! Розпочинаємо банкет!

– Цього не буде, – категорично відказав я. – Поки не прилетить вертоліт, я не дозволю усе спожитковувати!

– Євгене Івановичу, панікере наш дорогий! – підійшли до мене з благально простягнутими руками Віктор і Юра. – Та невже ви сумніваєтеся?

– Експропріюйте, хлопці, цього ненависного експропріатора! – вигукнув Федір, і Віктор з Юрою увірвалися у бунгало.

Вони виносили продукти і пляшки, незважаючи на мої благання. Тоді я теж кинувся у бунгало і таки зумів ще заховати під рюкзаки, у самий кут, дві банки консервів і пляшку горілки.

А тоді почалося свято, і я скорився. Ми їли й пили, співали й сміялися; хлопці кинули у ватру всі так тяжко припасені мною дрова, і полум'я бухнуло у випогоджене холодне небо. Потім ми побралися за плечі й з диким криком пішли в танець навколо ватри.

Жена гулящая, б... настоящая,
А мой сынишечка карманный вор!

– надривався Федір, і всі ми співали огидну блатну пісеньку про пропащу сім'ю суспільних покидьків.

Та раптом я вихопився з кола, бо побачив на вечірньому небі дивне диво; показуючи рукою вгору, я заволав, перекикуючи рейвах:

– Зупиніться, негідники! Дивіться, що там діється!

У зеніт вибухнув жмут променів, їх перетяла через усе небо світляна бинда, по якій перебігали з краю в край фіолетовий, оранжевий, синій кольори; бинда, вигинаючись, мов лук, спиналася до зеніту і, не витримуючи напруги, ламалася. Тоді на місці зламу утворювалася промениста корона, у центрі якої шалено витанцьовували найрізноманітніші кольори – усе вирувало, крутилося; з корони, мов із кратера, вилітали вогненні смуги. На мить стало темно, а потім серед зірок почали розпускатися до горизонту весільні стрічки, вони розкручувалися і згорталися, збиралися у тісні складки, щоб знову бризнути різнобарвним фейерверком.

І враз зникло диво. Ми стояли зачудовані біля пригаслої ватри, а тоді помітили, як на північному схилі неба почали з'являтися одна за одною подібні до сочевиці хмари.

– Завтра впаде сніг, – промовив Федір. – Ходім спати, а вранці спакуємо все по-похідному.

Ми з Юрою зайшли в намет. Полягали, і мені, добре захмеленому, здавалося, що лежу на верхніх нарах у бараку і що біля мене лежить не Юра, а отець Григорій Шепетюк із Пилипівки;

він дотикається до мого плеча долонею і шепоче: «Євгене, я добре знав твого стрийка Михайла. Розповісти тобі щось про нього?» – «Розповідайте», – відказав я так само, як тоді – у бараку.

Я почав слухати і, слухаючи, уявляв собі живу картину віденських днів Михайлового воєнного життя.

– Не спите, Євгене Івановичу? – повернув до мене голову Юра.

– Не сплю...

– То розповідайте щось.

– Слухай, коли хочеш...

Я почав розповідати, та, видно, розповідь моя була Юрі нецікава, можливо, я більше думав, уявляв, ніж розказував, бо коли уявна картина зникла з-перед моїх очей, Юра вже міцно спав.

Перша картина за розповіддю Григорія Шепетюка

Повіки були надміру важкі, ніби не його власні, а приклеєні кимось клаптики сириці, Михайло намагався звести їх з-над очей, та вони безсило падали, проте й стулитися, як раніше, уже не могли, й він крізь вузькі щілинки між повіками побачив спочатку рівне снігове поле, яке простилалося угорі; Михайло подумав, що лежить розпластаний на дні тухольського ізвору, а стрімкий схил Маківки навис над ним, і ось зараз скотиться із схилу пухка лавина, затулить ніздрі, рот, очі, і він задихнеться, придавлений тягарем снігової повені.

Та замість страху напливало в його свідомість почуття незмірної утіхи від того, що може бачити цю білоту, бо ж хвилину тому, як тільки прокинувся з небуття, панувала довкруг кромішня темрява, і здавив його подих розпачливий жах: те полум'я, яке із сухим тріском викубилось із цівки ворожого карабіна на віддалі двох-трьох кроків, не вбило його, а осліпило й навіки повергло в темну безодню.

Те полум'я було єдиною реальністю, яку пам'ятає. Вона владно й жорстко відокремила його від усього, що було дотоді і що має бути потім; та реальність була смертю, яка існує сама собою і не знається ні з чим живим. І ще одне запам'ятав Михайло, коли падав навznak, випускаючи з руки кріса: червоний від крові тільки що проколеного російського солдата багнет в одній миті зблис вістрям до сонця, яке багрово сходило над Зелем'янкою, і зник, як іскра, що випорскує з-під точила; під спиною зарипів стоптаний сніг, а рука впала на плече солдатів, котрого тільки-но вбив, і остання думка склалася у жорстокі й справедливі слова: смерть за смерть!

Щілинка між повіками розширювалася; по білизні, яка нависла вгорі, швидко забігали зіниці, і Михайло втямив, що то не стрімкий схил Маківки, а звичайна кімнатна стеля; він повів плечима й відчув, що під ним не холодний сніг, а тепле простирадло: «Господи, я ж не на полі бою, а в постелі. Але коли і як тут опинився, і де я є, в якій місцині світу?»

Думка, що на мить прудко запрацювала, тут же втопилася; Михайло заплющив очі й намагався згадати, що відбувалося на світі до його смерті, яка затьмарила було все живе, а тепер чомусь відступила, пожаліла його – молодого. Він пам'ятає лише, що проколов багнетом ворога, який навально сунув на нього з накладеним на карабін тонким, мов шпиця, штиком, і ще дотик долоні до шорсткої шинелі вбитого.

А перед тим що було?

Думка вертілася у тісному, мов порожня консервна банка, просторі, кволо билася, подібно нетлі в шибку, в тонку бляшану стінку і пробити її не могла, та втім у вуха, немов із потойбіччя, протекли знайомі слова:

А як впаду в лютім бою —
Не журисть...

І тоді розірвалася, наче від динаміту, бляшана коробка, яка сковувала пам'ять, – Михайло згадав усе. Широко розплющив очі й побачив багато ліжок, що вишикувалися у два ряди в безконечно довгій кімнаті, мов стрільці на муштрі у Варпаланці, і зрозумів, що лежить, поранений, у якомусь шпиталі. Усе вмить згадав, бурхлива радість за життя стрепенула ним, він сіпнувся, пробуючи встати, та перед очима знову викубилось полум'я з цівки карабіна, у грудях запік різкий біль, якого тоді не встиг відчуту; Михайло зойкнув і примлів, та відзискана пам'ять не згасла: він був живий, і пам'ять була жива й простора...

Командант корпусу гонведів майор Бірча звечора перевів сотню Івана Цяпки на праве крило – у резерв.

Михайлів багнет зблискує червоно до сонця, а солдат усе ще стоїть, наче не може вийти з дива, що його таки вбито, врешті вистогнує:

«Діти мої, за що...»

Спадистий хребет Маківки обривався до потічка, що сірів унизу смужкою засніженого льоду; стрімкий схил гори був тут зовсім голий, окопи мілкі: мадяри в замерзлий ґрунт не вкопалися, прорили лише траншеї у глибокому снігу – і прокляв їх сотник Цяпка крутою мадярською лайкою, якої навчився у Хусті: вранці москалі пристріляються і виб'ють усіх тут до ноги ще до наступу.

Михайло з Андрієм прикуцнули у сніговому окопі, поклавши попри себе важкі «верндлі» з накладеними пласкими багнетами, й мовчали, думаючи про одне: цими патронами, що в польовій ташці, не зупинять росіян, які намагатимуться прорватися передусім в улоговину між Маківкою і ЇСливою. Патронів мало, і треба по одному закладати їх у кріс, стріляти і знову вставляти новий патрон; за час між двома пострілами ворог добіжить до того он хреста, що стоїть у підніжжі Скубаниці, зайнятої росіянами, і доведеться стрільцям воювати багнетами.

Лежать побратими і думають, що завтра підуть колоти людей, ніби то не люди, а снопи або набиті піском мішки, які укладено на брустверах мадярських окопів. І їх, стрільців, так само колотимуть: чий штик довший, хто буде спритніший, хто швидше встромить гостре залізо у груди супротивника, той залишиться живий. А як це робити, адже жоден з них, певне, й курки не зарізав, а тут різатиме людей, які ні в чому не повинні: нас примушують убивати, так само примушують убивати і їх; це ж цілковите безглуздя – убивати один одного тільки з наказу, без почуття гніву, кривди, помсти... Як уникнути цієї бойні?

Ніхто не уникне. Це добре розуміють Михайло й Андрій, і шепоче стрілець Бабюк:

– Михаїле, мені страшно. Признаюся тобі: страшно.

– І мені...

– Але обидва ми не впадемо, так не може бути. Я хочу, щоб того листа до Ірки ти запам'ятав... Листок може загубитися, а зміст у пам'яті залишиться, якщо живий будеш. То мій віршований заповіт, а може він стати й твоїм. Слухай і запам'ятавай...

А як впаду в лютім бою —
Не журись,
Я до тебе ще повернуся колись.
З тихим сумерком прилину
В твою хату знов,
Прийде привид мій в гостину
І моя любов.
Біле личко почорніє,
Поцілунку жар зотліє,
Тільки в серці буде рана,
А на грудях кров...

Михайлові губи ворухаться, повторюють слова вірша, вони зразу ж запам'ятовуються, бо є його власними думками – слово до слова; він повторює їх, не думаючи, що вони адресовані Ірці Стронецькій, то його власний біль і поклик до білоголової Катрусі, яка десь є, мусить бути і яка повинна, якщо він загине, почути цей його заповіт.

– Андрію, якби мене не стало, то хай то буде мій вірш. Не читай його Ірці, а піди в Пилипівку і віддай його Катерині Шепетюк. І скажеш: Михайло написав цього вірша перед боєм для тебе. Добре?

– Добре, Михаїле.

Ніч була морозна, місячна й тиха. Неймовірно тиха. Жахливо тиха. На російському боці – ні вогника, і стрільцям заборонено прикурювати цигарки. У Головецькому і Грабівці зрідка погавкують пси, ніби в мирний час, коли довкола безпечно і їм належить лише давати знати господарям, що не сплять.

Перед світанком обходить окопи сам майор Бірча з джурою: джура виймає з польової торби бутель з ромом, наливає у бляшаний пугар і подає по черзі стрільцям; стрільці вдоволено покректують, хтось навіть здобувається на жарт: «Нема руму – нема штурму»; майор закінчує обхід, а тоді мертву тишу будить постріл із гармати на російському боці. Довго виє стрільно в повітрі, завиває, мов поранений вовк, над головами стрільців і вибухає далеко за окопами.

– Тримайтеся, хлопці! – гукає сотник Цяпка. – Москаль «добридень» сказав.

За хвилину прокочується з окопа в окіп промерзле, хрипке, надривне і страшне:

– Алярм! Алярм! З Богом за цісаря!

А за тим ніби хтось жаром або ж крупинками льоду сипнув за комір:

– Вогонь!

Михайло стріляє, стріляє і Андрій. Навмання.

З одного і з другого боку звиваються у небо ракети, мов змії, стає видно, як удень; б'ють з обох боків гармати, шрапнелі розриваються над головами, хтось криком молиться і проклинає: «Господи, спаси і помилуй... а-а-а... мамо... басама...»; хтось лементує з болю. Москаль пристрілявся, гарматні стрільна вибухають поряд, закостенілі пальці натискають на гашетку, кольба люто б'є у підборіддя, «верндель» гепає, мов канона...

– Муска, муска! – кричать ліворуч гонведи і вискакують з окопів, кидають зброю, починають утікати в бік Головецького, позаду торохтить кулемет, кілька гонведів падають – від своїх, інші вертаються в окопи й знову стріляють.

Стріляють Михайло з Андрієм. На сході світліє обрій. На Скубаниці стає враз людно – то російські солдати з криком «урра-а!» піднялися з окопів, уже біжать вони по схилу до хреста, майор Бірча командує:

– Гуррра! На штурм! За цісаря!

Гонведи вже внизу б'ються врукопаш, російські солдати прориваються до улоговини між Кливою і Маківкою; майор Бірча біжить щодуху до стрілецьких окопів, віддає сотникові наказ, сотник Цяпка гучно волає:

– Вперед, хлопці! За Україну!

Клич піднімає стрільців з окопів, уже ніхто не боїться, не чує своїх ніг ні тіла; небо на сході багровіє – ось-ось викотиться сонце над Зелем'янкою, сліпучо-білий сніг яскріє на вершинах Бескиду, сонце освітлює закривавлені бруствери окопів; сотні ніг проламують зашкарблуду шарінь, стрільці вгрузають по пояс у снігу, борсаються, шрапнель дзижчить біля вух, хтось там занурюється у білій пуховині й більше не підводиться, тут і там розповзаються по снігу червоні латки; не знати, хто живий, а хто вбитий; лави стрільців і російських солдатів швидко зближуються, наїжачені гранчасті піки вже перед очима; Михайло бачить стрільця, який біжить поруч... то не Андрій, Михайло не знає, де Андрій... у стрільця немає щоки, з ями на лиці вивалюється закривавлений язик... в нього поцілила куля «дум-дум», а стрілець усе ще біжить, врешті падає і залишається на снігу...

Біжить і підхорунжий Михайло, чужа сила несе його, він не має більше своєї волі; не знає, чому біжить із наставленим поперед себе багнетом, він мусить це робити, у нього немає навіть страху, бо страх – його власність, а він у цю мить належить чужій силі, яка позбавила його й жалю; біжить Михайло напролом до жовто-сірих шинелей, щоб убити хоча б одну людину, він мусить убити і тільки вбити, бо така воля війни.

У грудях хрипить, Михайло задихається, бігти вже нема сили, власної сили нема, але є чужа, і вона вже несе його, легкого, мов пір'їна, тіла у нього знову нема, є лиш один примус – убити!

Врешті бачить перед собою блискучий штик, націлений прямо в його серце, помічає баклажку при боці й розкритий рот, ще мить – і штик увіп'ється в його груди; руки механічно викидають уперед «верндля», Михайло всаджує багнет у щось хрустке й м'яке, немов гарбуз, а тоді бачить перед собою не лише розкритий рот, не лише баклажку при боці, а цілу людину, яка, нагнувшись уперед, легко, мов непотріб, випускає у сніг карабін; перед ним зупиняється вусатий чоловік, настромлений на його багнет, ніби овод на соломинку, якою простромив комаху збитошний пастушок; стоїть перед ним не комаха, а удвоє старший за нього чоловік з широко розплющеними карими очима; чоловік сіпається назад, Михайлів багнет зблискує червоно до сонця, а солдат усе ще стоїть, наче не може вийти з дива, що його таки вбито, врешті вистогнує: «Діти мої, за що...», по-українськи вистогнує чотири слова, і аж тоді Михайло стає самим собою і німо кричить, мов хлопчина, що скоїв непоправне лихо: «Я не хотів, я не хотів тебе вбивати!»; солдат падає, глибоко занурюючись у сніг, із снігу стримить тільки плече у жовто-сірій шинелі; Михайло хоче нагнутися над ним, та в цю мить... із цівки карабіна за три кроки навпроти вихоплюється кругле, мов сонце, полум'я, воно сліпить і оглушує, Михайло тілом відчуває, як під спиною рипить сніг, а долоня дотикається до холодної шорсткої шинелі.

А далі не було нічого.

...Пекучий біль у грудях стих, розплився гарячими струмками по всьому тілу й витік крізь пальці рук. Михайла здолала солодка знемога, повіки склеювалися до сну, та заснути він боявся, щоб знову не втонути в непам'ять: не мав певності, що прокинеться ще раз, а він повинен дізнатися, що було з ним після його смерті під Маківкою, хто виніс його з тухольської улововини, куди занесли, де він тепер...

Поводив очима по боках: праворуч і ліворуч лежали на залізних ліжках люди – такі ж, як і він, і не такі: з-під деяких покривал визирали обмотані голови, схожі на мумії, тільки криваві плями на бандажах свідчили, що ті люди ще живі; інші страждальці мали восково-жовті щоки; одні лежали з розплющеними очима, інші спали; в одного з-під покривала висовувалася, мов поліно, забинтована рука, в іншого – нога, подібна до колоди... Михайло водив очима від ліжка до ліжка, і замість співчуття чи страху зродилася в його мозку жорстока цікавість: їх убивали, а чи вбив хтось із них хоча б одного ворога; на одну мить прокинулось у ньому блюзнірське бажання, щоб усяк тут був убивцею, щоб не задарма скнів і конав у цій довгій палаті, щоб дорого віддав своє здоров'я або й життя... Та враз фізично відчув, як його плаский багнет входить у щось хрустке й м'яке, немов гарбуз, і стоїть, повиснувши на багнеті, простромлена людина, немов овод на соломинці, й вистогнує: «Діти мої...»

Нудота підкотилася з грудей до горла, Михайло хоче схопитися за горло рукою, та руки безвладні, а може, їх і зовсім немає... Та не цього злякався Михайло, а чіткого усвідомлення, що вбив людину – не у сліпій метушні, не кулею на відстані, не безлику, а конкретну, з карими очима й вусами, з баклажкою при боці й з відкритим ротом, і зрозумів, що цей привид ніколи вже не вступиться з-перед очей і переслідуватиме його, невинного, усе життя, мов еринії античного Ореста...

Повернув голову і проказав зовсім незнайомим для нього самого голосом; голос був приглушений і стогінливий, як у того російського солдата, якого він убив; макабрична думка прошила мозок, що це не він лежить у палаті, а той солдат, який останні свої слова вимовив по-українськи, Михайло ще раз повторив і вже впізнав свій голос:

– Де я? Скажіть, де я є?

Ніхто не відповів. А може, усі тут мертві, а може, це не шпитальна палата, а морг; проїнятий липким страхом, Михайло натужився і прохрипів:

– Та скажіть хто-небудь, де я є?!

Аж тепер побачив білявого хлопчину, що в білій сорочці сидів на ліжку в кінці палати; хлопчина був схожий на янгола, й подумав Михайло, що це йому сниться; янгол притулив

палець до уст і з цим жестом навшпиньки, нечутно майнув проходом між рядами ліжок і схилювся над Михайлом.

– Тихо будь, тобі не можна... Ми у Відні, у шпиталі архієпископа Карла. Тут усілякі є: сліпі, безногі й безрукі, а ти, слава Богу, цілий. Спи... Як поправишся і схочеш написати листа, я скажу тобі нашу адресу...

– Хто ти? – придивився Михайло до юнака, який зблизко вже не скидався на янгола, та був ще дитиною, котрій і молоко на губах не висохло.

– Мене під Болеховом, ще на стежах, поранило у живіт, я тут давно. Вже вилизався. Скоро відішлють на фронт: з виздоровців формують нову сотню.

– І так без кінця, поки всіх не переб'ють, – чи то запитав, чи то ствердив Михайло, та юнак на це не відповів. Потім заговорив:

– Добре, що ти вже при пам'яті. Лежи тихенько, з хвилини на хвилину прийде до нас сам архієпископ Карл. Він буде роздавати нагороди за хоробрість. Нині велике свято – шістдесят шоста річниця цісарювання Франца-Йосифа.

– Боже, як довго править... І що нам дадуть?

– Хрести...

– Хрести?!

...Коли Михайло прокинувся удруге, хлопця у білій сорочці вже не було в палаті. Може, він йому приснився?

А щось таки снилося... Що? Згадав... Біля його ліжка зупинився високий, ставний чоловік у мундирі з еполетами й золотими аксельбантами, був це архієпископ Карл. Позаду нього стояло кілька військових – теж у кітелях з еполетами, а поруч з архієпископом – польовий курат у чорному вбранні, із золотим хрестиком на грудях, обличчя його було звідкись Михайлові знайоме...

Прошепотів крізь сон Михайло:

«Це ви, ясновельможний архієпископе?»

«Це я, хоробрий вояче. Ти мужньо бився з ворогами найяснішого цісаря – за це він нагороджує тебе Залізним хрестом».

«А березовим кого?» – запитав Михайло.

«Березовим хрестом нагороджує Бог», – відказав престолонаслідник.

«Правда, правда, нині цісар багатший від Бога. І сильніший...»

Обличчя престолонаслідника розпливлося у білому мареві, перед Михайловим ліжком стояв тільки польовий курат із знайомим обличчям. Курат нагнувся і промовив:

«Будь гордий, Михаїле, ти постраждав за Україну».

«Ні, ваша превельбність, – відказав Михайло, – я постраждав на Україні, але не за неї».

Хотів ці слова викрикнути, та запекло у грудях, і він прокинувся. Погляд його впав на сирій коц, що покривав груди, і на ньому він побачив великого Залізного хреста, який придавлював і не давав дихати; хрест зменшувався і зменшувався, став нарешті зовсім малий, він був причеплений колечком до голубого трикутника, з-під якого стриміла сталева шпилька.

Михайло втямив, що все те, уві сні бачене, сном не було: до палати насправді заходив із нагородами архієпископ Карл, і з ним Михайло розмовляв так зухвало... Підвів очі, сподіваючись наяву побачити престолонаслідника, та ні його, ні військових у проході вже не було – стояв лише схилений на задню спинку Михайлового ліжка польовий курат, він підбадьорливо усміхався, і Михайло впізнав.

– Грицю!

– Це я, я, – промовив Шепетюк. – Найгірше в тебе вже позаду. Ти будеш жити.

– Де Катруся?

– Не знаю, спи. Як видужаєш, поговоримо. Спи, Михасю.

Михайло слухняно стулив повіки.

Розділ четвертий

Сталося те, що я передчував із самого початку нашого відпочинку над озером Ямба-то: весь одинадцятий день чекали ми вертольота, та його не було.

Надвечір ватрище погасло, й підступний холодний вітер, яким потягло враз із озера понад самою землею, роздув попіл, обкурих ним наглі намети й бунгало, і вони стали сірі, як сама тундра, що за ніч зблякла, струсила з себе рештки барв, ніби те вчорашнє холодне сяйво зв'ялило її невідчутною для нас спекотою, і вона перестала цвісти, дихати, жити – зачаїлась, збрижившись, у страху перед знайомими їй холодами.

На краю галявини, де повинен був приземлитися вертоліт, лежали акуратно складені наші речі; Пеньков збирав у мішок немитий бляшаний посуд, що валявся відучора навколо ватрища; він викидав недоїдки в попіл, я зупинив його: мовляв, віддамо Вероніці, – проте заніс недоїдене в бунгало; Юра й Віктор, позакладавши руки в кишені курток, нервово походили від озера до табору й насвистували кожен своє; усі ми поглядали крадькома в небо, і ніхто ні з ким не розмовляв, тільки Федір до самого надвечір'я стояв над озером спиною до табору, вдивляючись у далечінь, врешті підійшов до ватрища й промовив підбадьорливо:

– Ні хрена, прилетить!

Цим він ніби наказав нам, щоб ніхто ні про що не допитувався, нічого ж особливого не трапилося, відпочинок продовжується; і ми зрозуміли, що треба знову розпалювати ватру, а речі заносити до наметів.

Я пішов за дровами, носив їх оберемками до погаслого ватрища і дивувався, що сухого ломаччя у тундрі стало набагато більше, ніж було раніше, – усюди його повно, і можна назбирати, витягуючи з-під пожухлої трави, хоч на всю зиму... Я запопадливо працював, тоскно усвідомлюючи, що у критичний момент у людини вивільнюються не знайомі їй досі запаси фізичних і моральних сил.

Вечеряли мовчки. Я розділив поміж нас учорашні недоїдки: про заховані банки консервів і пляшку горілки не признався навіть тоді, коли Юра скрушно зітхнув: «От похмелитись би після вчорашнього!»; вечерю споживали всі тихо, не дивлячись один на одного; хтось із кимось зрідка перекидався словом, а я зятато мовчав, боячись тоном голосу зрадити свій неспокій. Я знав: хтось напевне чекає, щоб насмішкою над моїм страхом вивільнити себе від власної тривоги, – мене ж бо всі називали панікером, а в цій ситуації таке прізвисько могло прозвучати зовсім серйозно.

– Що не говорять, – несподівано озвався Віктор, – а вчорашнє чудо варте спокути!

– Єрунда! – проказав Пеньков крізь зуби. – Романтика то все. Сяйво! А тут не знаєш...

– Ану цитуйте! – коротко гаркнув Федір.

Я підвів очі на Пенькова – він знову пильно придивлявся до мене; невже таки впізнав? Потім Степан перевів погляд на Віктора, вони враз зчепилися очима, і я зрозумів, що Горбов із Пеньковим давно вже знають, хто є хто.

– Романтика, аякже, – проказав Віктор. – Але ж... «рожденный ползать летать не может».

Пеньков мовчки пропустив образу.

Коли посутеніло й дужче розгорілася ватра, на смерічці каркнула Вероніка. Голос птаха, який ще не покинув нас, – а отже, і віхоли завтра не буде, – розрядив напружену атмосферу; Юра змів із простеленої церати, за якою ми вечеряли, крихти хліба, зібрав у жменю й відніс Вероніці, примовляючи: «Дорога ти наша, не покинула ізгоїв», – а тоді Федір розправив плечі, аж захрустіло в суглобах, він немов розсунув сутінок і тишу, що здавлювали нас, і заговорив:

– Ех ви, синочки мамині, носи попускали! А полярники місяцями, роками добиралися по льодах до берега від земного пупа... Ось твій дядько, Євгене... Ви ж нічого не знаєте,

браття-кролики: рідний дядько нашого Євгена Івановича був полярником! Ти б розказав щось про його мандри. А таки розкажи про справжнього мужа цим хлюпикам і... собі самому.

Із книжки Михайла Шинкарука «14 місяців на Землі Франца-Йосифа»

Наш криголам «Ломоносов», залишивши позаду плавучі скелі айсбергів, ламав уже суцільну кригу. Натужно гримотів, ревів, розсуваючи на боки голубі крижані брили й ропаки²², і, залишаючи позаду вузький канал, вкритий білою квашею льоду й піни, уперто наближався до архіпелагу.

А мене не покидала настирлива думка про те, що химерна доля навіки зв'язала мое життя із цісарем Францом-Йосифом, за якого, усією своєю сутністю ненавидячи, мусив пролити кров, і ось тепер вирушаю досліджувати маловідому землю, названу його ім'ям. Прокляття чи фатум?

Думав я також про ту несправедливість, яка товаришує першовідкривачам: їх часто забувають, а в науці залишаються імена людей, які до відкриттів не мали жодного відношення або лише дотичне. Два велетенські континенти на Західній півкулі, названі не ім'ям Христофора Колумба, а парвеню Америкго Веспуччі, який, на думку багатьох учених, навіть не бачив Нового Світу; невидимі промені, відкриті українським електрофізиком Іваном Пулюєм, названі рентгенівськими; найпівнічніший архіпелаг із двохсот островів – стартову площадку до Північного полюса названо ім'ям не відважного австрійця Юлія Пайєра, який 1873 року залишив тут затиснуте льодами судно «Тагетгоф» і чудом дістався з командою на Велику землю, а бездарного цісаря, який відзначався хіба тільки тим, що вмів нацьковувати один на одного народи, пролив море крові за смерть свого сина Фердинанда і безславно зник із світу разом зі своєю клаптиковою імперією.

Проте ці прикрі роздуми перемагало щемне почуття гордості за невтримний лет людської мислі, за самопожертву наймужніших людей планети, які, ризикуючи життям, досліджують незвідане, прокладають дороги до земної осі, до тих льодових пустель, на яких і життя немає, – під глузливий сміх ситого обивателя. Що ж, «им, гагарам, недоступно...»

Криголам вгризається у крижане поле, хмарами злітають чайки, я стою на палубі, а в уяві, наче в кінематографі, проходять живі герої – першопроходці до полюсів Землі.

І чомусь постає перед очима найдраматичніше. Невже це я підіграваю себе гострими відчуттями, щоб подолати страх перед незвіданим? Ба ні, це з гордості, що мені випало наблизитися до тих, хто став еталоном людської мужності. Я знаю, я добре усвідомлюю, що єсьм рядовим працівником науки, що першовідкривачем мені не судилося стати, хоч я і готовий до найтяжчого, проте добра доля усе-таки сповнила моє жагуче бажання – ступити хоча б однією ногою за полярне коло. Цю мрію я уголос вимовив ще тоді, коли ми втрюх з Іваном і Грицем ішли під час великодніх канікул до свого села, викохав її, навчаючись у Празі, – і мрія та неждано-негадано сповнилася, і я дякую провидінню, що не залишився на чужій землі, що повернувся у рідний край, який сповнив мої бажання.

Це не пиха і не самовдоволення від того, що наблизився до когорти героїв; я найскромніший і найменший серед них, але серед них – перший галичанин!

Невтримна жага людського пізнання. Незмірна сила людини, яка пізнає!

Єремія Окладников, російський китобійник, шість років прожив зі своїми товаришами на Шпіцбергені після загибелі в льодах їхнього судна в першій половині XVIII століття.

1893 року Фрїтїйоф Нансен на шхуні «Фрам» вирушив із Новосибірських островів дрейфом до Північного полюса. На 419-му кілометрі до вершини Землі Нансен, зрозумівши, що

²² Вертикальні крижини.

дрейф пройде південніше, повернувся із своїм товаришем Ялмаром Йогансенем лижами на південь, і були вони врятовані англійською експедицією на п'ятсотий день переходу.

Англійський капітан Роберт Скотт, повертаючись із Південного полюса 1912 року, загинув з усією своєю командою. Першою добровільною жертвою був член експедиції Отс: він відморозив ноги і, щоб не стати тягарем для товаришів, вийшов під час лютої бурі з намету й не повернувся...

1913 року біля берегів Таймиру загинув разом з дружиною дослідник Півночі Володимир Русанов.

Перший підкорювач Південного полюса Рауль Амундсен 1925 року перелетів на дирижаблі «Норвегія» із Шпіцбергена через Північний полюс до Аляски, а трьома роками пізніше загинув у пошуках експедиції Умберто Нобіле.

Американський полярник Рішард Берд підкорив сьогодні Південний полюс. Він ще там. Як складеться його доля?

1928 року мій шеф Рудольф Лазарович Самойлович на криголамі «Красін» врятував експедицію Нобіле.

Два роки тому професор Отто Шмідт із своїм заступником Самойловичем вирушили на Землю Франца-Йосифа, встановили на острові Гукера у бухті Тихій першу полярну станцію і запропонували Раді Народних Комісарів проект побудови арктичної обсерваторії на архіпелазі.

Лікар Лука Кулаєв і я очолюємо третю експедицію на Землю Франца-Йосифа. Що чекає нас попереду – невідомо. Але в цю мить я – найщасливіша людина на світі.

Сонце давно вже перестало ховатися за обрій. Опівночі воно наближається до горизонту, котиться по ньому, чіпляючись за вершки торосів, відривається від них і, описавши на південному схилі неба невисоку дугу, знову черкається об небокрай. У Заполярному колі – літо. Воно триватиме до жовтня, а потім западе чотиримісячна ніч. Після ночі, у березні, я самостійно досліджуватиму для науки невідоме: Рудольф Лазарович доручив мені обстежити Австрійську протоку (знову ж таки – австрійську!) і дійти на нартах до Землі Вільчека, де ще не ступала людська нога.

Нарешті на обрії, на тлі білуватого неба, вирисувались білі бані материкового льоду, що полого опускався до моря і раптом обривався над ним чорними базальтовими кручами. Це обітована нам на цілий рік Земля Франца-Йосифа. «Ломоносов» заходить у Британський канал і, обігнувши мис Седова, зупиняється у бухті Тихій. Тут берег спадає до моря терасами. На одній із них притулилися до прямовисної кручі житлові приміщення і радіостанція з високою щоглою антени. З цієї хвилини розпочинається наукова робота нашої експедиції...

Мою розповідь обірвав сміх Пенькова.

Він сидів зі своїм транзистором поруч із Федором на колоді, з апарата просочувалася тиха музика; Степан раптом вимкнув приймач, відсунувся від Янченка, наче з остороги, щоб той не штовхнув його ліктем, і єхидно засміявся:

– О, то ваш дядько мав не одну нагоду тішитись тією мигавкою на небі! Надивився, певно, на все життя...

Я підвівся. Один тільки крок – і дам йому в морду. За все. Навіть за те, в чому він і не винен. За цинізм, за бездушність, за куріпок, за людей... Але останньою надсилою, яка була в мені, стримав себе. Бо ж нам тепер потрібна, як ніколи, злагода: хто знає, що буде далі, коли вертоліт не прилетить. Якось треба вирватися звідси, бо згинемо тут; а Пеньков тутешній, він, напевне, краще за нас знає місцевість. Я стримався ще й тому, що в цю мить чіткіше, ніж раніше, розпізнав у ньому ту саму людину, яка мала колись наді мною безконтрольну владу і котрої я боявся; досі все ще сумнівався, що він мене впізнав, – тепер сумнівів не було: він дивився на мене холодно-жорстокими очима, як на жертву, яку тоді не вдалося розтоптити.

Проте жорстокий блиск у його очах чомусь швидко меркнув, танув і врешті зовсім зник. Я не розумів причини цього. Глипнув на Горбова, а тоді збагнув: на Пенькова впритул дивилися дві пари очей – Вікторові й мої. Він не мав сили стероризувати поглядом нас обох; як кожен тиран – великий чи малий – Пеньков був боягузом; Віктора він, видно, боявся: той міг про нього знати те, чого не знав я, адже служив на Сорок другій шахті вільнонайманим; Пеньков зовсім-таки знітився і, опустивши голову, почав крутити регулятор транзистора.

Янченко здивовано спостерігав нашу мовчазну перепалку, протягнув руку до Пенькова, той злякано сіпнувся; Федір посміхнувся і вимкнув приймач; я усе ще стояв і вимовив нарешті:

– Так, мій дядько мав можливість до кінця свого життя спостерігати ту, як ви сказали, мигавку на небі: у тридцятих роках він проживав у концтаборі на Соловках!

Зблиснули очі в Пенькова, я вгледів жаль в його очах: як він цього не знав раніше, і водночас – шире обурення, що я все-таки опинився на волі й нині розмовляю з ним як рівний.

Янченко, відчувши, що в товаристві визріває конфлікт, причин якого не знав, спробував розрядити напруження жартом:

– Женя по спадковості за дріт потрапив!

Пеньков криво посміхнувся:

– Фантазуєте, Євгене Івановичу. Ніколи не було таборів на Соловках.

– Для вас не було, – мовив я сідаючи. – Вам так колись сказали – і цього досить. Ви ж вірили...

– А таки вірили! – вискnuв Пеньков. – І був порядок...

– Порядок був... – Я відчув, як у мені забурчакувала недавня кривда. – Був! І на Соловках – теж... Мій молодший брат Богдан, журналіст, поїхав якось на Соловецькі острови глянути на могилу Калнишевського і написати про нього... Так ось науковий працівник соловецького музею, показуючи братові Кремль, завів його до Преображенського собору. Брат побачив у соборі високе, аж під купол, триярусне риштування і запитав: «Іде реставрація?» – «Та ні, – відказав екскурсовод, – ще не встигли розібрати... Тут містився СЛОН».

– Слон? Який слон? – запитав Юра, прокинувшись з дрімоти.

– «Соловецкий лагерь особого назначения», – відказав я.

– Значить, був, – примирливо проказав Пеньков. – І порядок теж...

Віктор Горбов скрикнув, не стримавшись:

– Ти про той порядок забудь, Пеньков! Назавжди забудь, чуєш?

На зчахлій смерічці каркнув ворон, прокинувшись від голосу Віктора. Ми повернули голови: крізь сутінок білої ночі виднівся силует Вероніки.. Птах поволі розправляв крила, здавалося – хоче щільніше затулити від холоду своє тіло. Та, не складаючи їх, він ураз підскочив на вищу гілку, потім ще на одну і врешті – на вершечок дерева. Ще раз каркнув і тихо знявся у повітря. Описавши коло над нашими наметами, стрімко шугнув у південну сторону. Швидко віддалявся, зменшуючись, поки не став цяточкою, достоту як наш вертоліт першого дня відпочинку, і тихо зник.

Ми мовчки розійшлися по наметах.

Залізаючи у спальний мішок, Юра прошепотів:

– Не падайте духом, Євгене Івановичу. Все буде добре. Розповідайте далі про свого дядька. Я тоді вас уважно слухав, не спав... І нині слухав. Чуєте, дорогий мій панікере?

Друга картина за розповіддю Григорія Шепетюка

2 травня 1915 року, за кілька днів до Великодня, німецько-австрійські війська прорвали російську лінію між Горлицями і Тарновом, відібрали у противника Перемишль, а потім і Львів. Відень бурхливо святкував перемогу на Східному фронті.

Столиця Австро-Угорської імперії захлинялася від маніфестацій, маршів та банкетів. На вулицях і майданах народ вигукував осанну непереможному цісареві; під патріотичні гасла старих ветеранів-комбатантів, під зойки екзальтованих дам і панянок вимаршировували з Ляндштрассе, від будинку парламенту, щойно сформовані запасні полки в напрямку головного двірця: звідти вони ешелонами виїдуть на Східний фронт, щоб вибити москаля з кордонів імперії, перейти Збруч і встелити своїм тілом землі України. Вояків закидали квітами дами, старі комбатанти підбадьорливо помахували їм услід затиснутими п'ястуками, панночки посиляли повітряні поцілунки, а жалісливі бабусі осіняли вояків хресним знаменням.

До стрілецького виздоровного коша на вулиці Петра Скарги щоденно прибували із шпиталю архієпископа Карла все нові й нові «виздоровці». Тут вони мали відлежатись до повного видужання, а потім перейти в касарні УСС, що розташувалися у приміщенні української гімназії на Гольдшлямпштрассе, звідки, супроводжувані до двірця провідцями Бойової управи доктором Трильовським і професором Боберським, а ще поважними панями та панночками-українками, які працюють в Українському комітеті допомоги пораненим, – поїдуть наздоганяти десь уже аж на Поділлі стрілецьку кадру.

Михайло видужував надто поволі. Куля, що прострелила навиліт груди, не зачепила ні серця, ні хребта, проте рана гноїлася, хворий відхаркував кров'ю і вряди-годи в гарячці западав у непам'ять.

Його часто відвідував Гриць Шепетюк, підбадьорював: «Тримайся, козаче, ми ще повоюємо!» Михайло іронічно посміхався: «О, ти вже навоювався тут із сестрами-жалібницями!.. Який же ти в чорта польовий курат, коли ні разу порошу в полі не понюхав?» Гриць виправдовувався: «А хіба тут не потрібна людям допомога – утіха, сповідь, таїнство Святого причастя, розгрішення перед смертю?» – «А там! – кипів Михайло і довго потім кашляв. – Там, де вмирають не під дзвони, а під рев гармат, де падають у сніг, у твань хлопці з розірваними кулями «дум-дум» обличчями, із знесеними черепами, з проколеними, мов овод соломинкою, грудьми, – там не потрібна розрада?.. А втім, не потрібна: на полі бою умирають без сповіді і без розгрішення, Грицю... «Коли вас вкладали у темну могилу, від крові земля почорніла, під хмарами круки стадами літали і бурею битва гриміла...» Страшна то пісня, складена кимось тут, у Відні. Але там її ніхто не співає і ніхто нікого не вкладає у могилу – вовки їдять стрілецький труп». – «Видужуй, Михайле, і поїдемо звідси, як тільки наші визволять Львів. Трильовський радить мені закінчувати теологію, я ж – невисвячений курат». – «А там, дивись, і війна закінчиться, стрільці відвоюють Україну, і ти станеш єпископом у Станіславі... Мені один поранений стрілець так говорив: спитали буцімто Трильовського, чому син не на фронті, а він відповів: “Мій син повинен жити для України”. А мені не конче...» – «Не слухай побрехеньок, українцям ще ніхто не догодив». – «Та певно: голова Бойової управи мислить державно. Хтось же мусить після війни розбирати міністерські портфелі». – «Це крайнощі, Михайле. Не можуть усі воювати на фронті. І не повинні...» Михайло водно допитувався, чи знає Гриць, куди поділася Катруся. Шепетюк опускав очі, відпекувався: «Звідки мені знати?..» – «Ні, ти щось приховуєш від мене. А краще було б для мого здоров'я, якби розказав». – «Видужуй, Михайле, усе згодом виясниться».

У квітні стрільці встелили трупом схил Маківки і відтіснили росіян за Тухлю. За тиждень розпочався загальний відступ російських військ, і Трильовський на засіданнях Бойової управи проголошував славу переможному стрілецькому легіонові.

До Відня прибували, партія за партією, поранені усусуси. Михайла, який міг уже ходити, перевели у виздоровний кіш. Він щодня заходив до шпиталю архієпископа Карла, шукав серед поранених Андрія або Цяпку, чи кого-небудь із знайомих стрільців, та не знаходив нікого. Вертався додому пригнічений: а може, їх уже й немає. «А як впаду в лютім бою, не журись...» Треба жити, щоб принести Ірці Стронецькій Андріїв заповіт... А я – чи маю кому віддати заповіт свій? Про що не хоче мені сказати Гриць? Що він знає про Катрусю?»

На Великдень до приміщення Бойової управи, що містилася у тій же гімназії, де й стрілецькі касарні, було запрошено на свячене яйце видужалих старшин, серед них і Михайла Шинкарука, якому за пролиту кров на Маківці сам голова Кирило Трильовський почепив на вилозі коміра зірку хорунжого із плетеної срібної нитки.

Відгомоніли у столиці христовоскресні дзвони, до спортової гімназійної зали почали сходитися стрілецькі старшини. Пахло ковбасою, паскою і хроном, уздовж стіни стояли столи без крісел, заставлені свяченим. Спокусливий запах великодних потрав лоскотав ніздрі: після комісної пайки запахи свіжого м'ясива здавалися нереальними. Михайла знову почала діймати нехоть до цієї ситої віденської влаштованості, де і білизна чиста, і шлунок набитий, і дзвони грають, і такими далекими здаються тут свіжа кров на снігу, свист шрапнелі над головою, закриті багнети й огидний тріскіт відгодованих вошей над полум'ям.

Ні з ким із присутніх тут старшин Михайло не був знайомий, і чомусь не хотілося, як там, на позиціях, зближуватися з колегами по зброї: перед обличчям смерті стрільців єднала кожна мить, яка могла бути в житті останньою, вони намагалися ставати мовби єдиним тілом, яке в цілості важче, ніж кожного поодиноці, перетворювати у криваве місиво, а тут, за відсутністю страху, кожен ставав індивідом, для якого військова форма переставала сповняти функцію захисту від холоду і служила атрибутом елегантності, а ранги, котрі в бою втрачали будь-яке значення, розрізнявали тут людей на старших і молодших по чину, на командирів і підлеглих.

Старшини віталися один з одним, прикладаючи до кашкетів чотири пальці, вітався і Михайло, та стояв осторонь: йому ще важко було дихати й розмовляти. У грудях вряди-годи пропікало гострим боєм, і він думав тепер про тих, що лежать, скалічені, на шпитальних ліжках, а також про видужалих рядових стрільців, яким серед старшин немає місця і котрі нині не вип'ють, як у окопах перед боєм, келишок рому – а там, напевне, п'ють, щоб збадьорити себе перед смертю.

Старшини чомусь почали враз збиратися до гурту в куті біля високого заграбованого вікна – гімназисти грали, видно, тут колись у ручного м'яча, – хтось шикнув: «Пантруй двері!»; Михайло теж підійшов і побачив посередині гурту незнайомого вояка із зірками четаря: він тримав у руці великого формату зошит, на якому було виписано великими літерами «Самохотник». Михайло знав від Андрія, що такий рукописний часопис випускають у Відні запасники, йому стало цікаво дізнатися про зміст часопису, і він протиснувся до середини гурту.

– Великодній випуск «Самохотника»! – оголосив четар, який, певне, був і редактором. – Я усього читати вам не буду, потім самі переглянете й подивитеся знамениті ілюстрації нашого митця Йосипа Куриласа до пісні «Бо війна – війною» – десятник Курилас воював на Маківці з самим Цяпкою!

Четар розгорнув часопис і показував старшинам кольористу картину: вусатий бравий сотник тримає коня за вуздечку, а біля нього припадають розкішні молодіці та дівчата.

«А я й не знав того десятника, – подумав Михайло. – Тоді його, напевно, ще не було на Маківці... Але і я мав щастя служити в сотні Івана Цяпки, якого за дотепність, а особливо за його бадьору примовку на всі випадки воєнного життя – «бо війна – війною», – гаряче любило стрілецтво».

Михайло повторив у думці улюблену фразу Цяпки, яка стала початком жартівливої стрілецької пісні, і вловив тепер у ній глибший, ніж вояцька бравада, зміст. Війна – не тільки фронт, а повсюдне людське життя у всіх проявах: фронт і тил, героїзм і маркірантство²³, рев гармат і пісня, любов і ненависть, – тож несправедливо протиставляти фронтовиків тиловикам, загиблих – новонародженим, наїдених – голодним, скалічених – уцілілим; війна – це круговерть, хаос, у якому кожної миті можна перейти з одного становища в інше: ніхто не може гарантувати для себе цілковитої безпеки. То чи треба звинувачувати того, який скористався

²³ Симуляція (жарг.).

нагодою побути хвилину в затишку? І чи можна осуджувати тих, які, опинившись у пеклі, мріють вирватися з нього? Усе на світі стало нестерпимим, і врятувати людину від морального краху може тільки одна категорія – фаталізм. Іван мав рацію. Бо війна – війною!

– Я прочитаю вам великодні молитви за Україну, – продовжував четар. – Слухайте спочатку, чого просять усусуси:

Боже, дай нам Україну: Коломию, Снятий,
Станіславів, Городенку, Надвірну, Делятин!

Ніхто не засміявся: надто мало просять у Бога стрільці. «Невже це й уся наша політична програма?» – подумав Михайло.

– А поляки хочуть набагато більше:

Panie Boże! Polski naród! My się przecież znamy,
Dla nas całej Ukrainy nie prosim – żądamy!²⁴

– О, ляхи мають набагато кращий апетит! – вигукнув хтось.

– Слухайте, чого хочуть євреї:

Боже, волю дай Вкраїні, – просим й ми, євреї,
На Вкраїні краще буде нам, ніж в Галілеї!

Сміх: жид завжди хитрий!

– І на кінець – гаряча молитва нашого голови Кирила:

Боже, вольну дай Вкраїну від Сяну до Дону,
Крім родини, не дам у ній панувати нікому!

Вибухнув голосний регіт. «Тож таки правду говорив той стрілець, – подумав Михайло. – І Гриць такий самий».

– Треба йому прочитати! – почувся вигук.

– А він і сам прочитає!

Раптом стихли сміх і гомін: до спортової зали, пропускаючи наперед австрійського полковника в обвішаному орденами кітелі, увійшли Трильовський і Боберський, за ними ступав польовий курат Гриць Шепетюк, ведучи під руку молодого вихудлого стрільця у чорних окулярах.

Старшини підійшли до столу. Провідці Бойової управи й австрійський офіцер зайняли місце в центрі, Гриць залишив стрільця поряд із полковником, подався у кінець столу й розпочав молитву. Опісля голова Бойової управи велів налити в чарки рому й виголосив промову. Він говорив довго, тримаючи в руці високий келих з рубіновим напитком: детально розповідав, ніби самому довелось там побувати, про героїчні бої усусусів на Маківці, потім зачитав, беручи зі столу листок за листком, безконечний, здавалося, список полеглих.

– Вічна пам'ять героям! – вигукнув Трильовський і перехилив келих.

Випили й старшини. Тоді Гриць м'яким баритонем розпочав скорбне «Спіть, хлопці, спіть», і всі підхопили стрілецький реквієм, здавлюючи спазми в горлі: кожен другий із присутніх втратив у боях товариша.

²⁴ Пане Боже! Польський народ! Ми добре знайомі, Собі цілу Україну не просим – вимагаєм! (пол.).

Михайло не відводив погляду від білоликого стрільця, що стояв біля полковника: хто він і чому в чорних окулярах, невже сліпий? До стрільця почали всі придивлятися, тоді Трильовський сказав налити по другій чарці й проголосив:

– Хвальне товариство! Я зачитав вам печальний список тих героїв, які поклали свої буйні голови за волю України. Та не сказав про тих, які пролили свою кров і залишилися живими: багато з них не вернеться більше в лави легіону, зате вони залишаться живими свідками тяжких змагань, символами героїзму нашого народу. Перед вами, – Трильовський показав на вояка в чорних окулярах, – стрілець Адріан Волошенюк, який у битві за Бескид утратив очі.

Він змовк, бо вчувся голосний схлип: то заплакав, здригаючись усім тілом, сліпий воїн. Трильовський знітився, бо ж не ради сліз, а задля прославлення стрілецької відваги наказав привести сюди сліпого; стрілець невтішно плакав, затуливши долонями обличчя; Трильовський виголосив тост, заглушуючи плач страждальця:

– Піднесімо, товариство, келихи за нашого героя! Хай живе стрілець Адріан!

Ніхто не пригубився до келихів, запала гнітюча тиша, серед якої почувся тихий голос сліпого стрільця:

– А ви спитали мене, чи я хочу жити?..

Ситуація стала надто прикрою. Полковник поплескав стрільця по плечу, втішаючи: «Weine nicht, weine nicht, alles wird in Ordnung!»²⁵, та стрілець не переставав хлипати.

Трильовський спохмурнів: великодній сніданок з участю осліплого героя мав підігріти бойовий дух старшин, які завтра-позавтра від'їдуть на фронт, а вийшло навпаки: кожен подумав, що й з ним може таке трапитися. Михайлові згадався його моторошний страх, коли він, опритомнівши, довго не міг розплющити очей... хай станеться невість-що, тільки не це, не це!

Професор Боберський, шукаючи виходу із незручного становища, кинувся до дверей роздягальні, де чекали з подарунками для старшин дівчата з Українського комітету допомоги пораненим, відчинив двері, кивком голови запросив їх до зали, і пішли вони довгим рядочком – молоді, свіжі, вродливі, у вишиваних блузочках, – несучи на руках перев'язані малиновими стрічками пакунки; вони зупинялися біля кожного старшини і, мило усміхаючись, просили взяти презент.

Михайло сторожко чіплявся поглядом до кожного дівочого обличчя, немов хотів упізнати в котромусь Катрусю, хоч знав, що її тут не може бути, Гриць сказав би; він зиркнув на Шепетюка і в ту мить побачив його незрозуміле замішання; Гриць рвучко вийшов з-за столу й схопив одну дівчину за руку, забираючи від неї пакунок, дівчина скрикнула: «Пустите мене, я уже знаю, що він тут!»; Михайло кинувся до них, повернувшись до себе дівчину обличчям і впізнав.

– Так ось де ти воюєш! – проказав, відступивши на крок. – Штабна...

– Не смій! – скрикнула Катруся; вона була така сама, як рік тому на Великдень у Пилипівці, – біла пінка на молоці; сине полум'я образи зблиснуло в її очах і враз погасло: – Михасю, усюди ж війна, а я доглядала їх... і тебе доглядала б, якби знала...

Вони утрюх вийшли із зали, і надворі сказав Михайло до Гриця:

– Негідник ти!.. Пробач, Катрусю, – обняв він дівчину, – вибач мені, любко.... Тепер я тебе ніколи саму не залишу.

– Не смій цього робити, – підвів голову Гриць, благально глянувши на Михайла. – Вона повинна бути в безпеці, ти її залишиш тут, якщо любиш...

– Я не лишусь, – відказала Катруся.

– А що далі? – спитав Юра, коли я замовк.

– Що далі... Тебе, напевно, цікавить доля Катрусі. Вони з Михайлом розійшлися. Бо війна – війною... Катрусю поховав я.

²⁵ Не плач, не плач, усе буде гаразд! (нім.)

– Чому – ви?

– То зовсім інша історія. Може, колись розкажу тобі й про це... З Шепетюком мені доводилося розмовляти все рідше й рідше: його, хворого, часто забирали до санчастини – так званого ОП²⁶, де незабаром він і помер. Встиг ще мені розповісти, що по приїзді з Вільна до Львова Михайло записався в університет на другий рік філософії: відвідував лекції з географії професора Степана Рудницького. Гриць продовжував учитися на теології, а Катруся влаштувалася сестрою-жалібницею у стрілецькому лазареті на Руській. Потім у Михайла відкрилася у грудях давня рана, і він надовго ліг у лазарет... Усі троє були на похороні Івана Франка. Михайло йшов за катафалком у почесній варті, Катерина співала в хорі, а Гриць із теологами допомагав священникові Гургулі відправляти панахиду над гробом поета-безбожника, який відмовився від останнього причастя. «Похорон-еклектика, – мовив із ледь прихованою іронією Шепетюк. – Церковна панахида й атеїстичні промови студентів...»

Втім я почув рівномірне дихання приятеля: утомившись моєю розповіддю, Юра запов у глибокий сон.

Похорон Франка

Про мене сон забув. Я лежав із розплющеними очима, вдивлявся у темінь, ніби намагався уздріти в ній те, про що так неохоче розповідав Шепетюк, і коли дрімота тепло опустилася на очі, рушила за домовиною, вкритою китайкою, процесія скорбних людей.

Весь народ іде за труною Франка. Початок процесії наближається до воріт Личаківського кладовища, а кінця немає. Кінця і не буде. Поряд із похоронною каретою ступає у стрілецькій варті Михайло, а за ним – на відстані одного покоління – йду я; за мною – на тих же розстанях – мої діти і внуки. І так іти нам і йти в мандрівку століть з печаттю його духа.

...Смерть, немов кульова блискавка, нечутно, довго і вперто проникала вуличними протягами Львова на Софіївку і закружляла над ажурним будинком у кінці вулиці Понінського. Вона запливала у вікна, приглядаючись до своєї жертви, й викочувалася крізь двері; народ бачив ту бліду кулю смерті й, затамувавши подих, вірив іще, що подасться вона відтяжними протягами понад улоговиною Йорданського парку й затримається там хоч натрохи: не раз уже заглядала смерть у цей дім і не наважувалася вразити серце Поета, який все ще продовжував працювати рештками свого стомленого мозку. Секретар записував останні рядки Мудреця й завмирав, коли смерть холодом продувала кімнату, і врешті почув він тихе і хрипке: «Я буду вмирати, Мар'яне...» А потім прощання з сином Петром – хорунжим УСС, якого відпустили з позиції над Стрипою додому, розмова із священником, що прийшов сповідати Франка, – і ще крихти надії у народу.

²⁶ Відпочинковий пункт (отдыхательный пункт).

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.